

**МІНІСТЕРСТВО ОВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ТРАНСПОРТУ**

На правах рукопису

РОГОЖА Михайло Миколайович

УДК 591.9:598.2](477)«1859/1941»

**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗООГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ
В УКРАЇНІ (1859-1941): ОРНІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 07.00.07 – історія науки й техніки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ-2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Центрі досліджень з історії науки і техніки ім. О.П. Бородіна Державного економіко-технологічного університету транспорту Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор біологічних наук, професор
Пилипчук Олег Ярославович
Державний економіко-технологічний університет транспорту, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Скляр Володимир Миколайович
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», завідувач кафедри історії науки і техніки

доктор біологічних наук, професор
Котляренко Лідія Теодорівна
Національна академія внутрішніх справ
професор кафедри криміналістичних експертиз

доктор історичних наук, доцент
Дефорж Ганна Володимирівна
Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
доцент кафедри біології та методики її викладання

Захист відбудеться « » вересня 2016 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.820.02 у Державному економіко-технологічному університеті транспорту за адресою: 03115, м. Київ, вул. Котельникова, 29/18, ауд. 304.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Державного економіко-технологічного університету транспорту за адресою: 03049, м. Київ, вул. Лукашевича, 19.

Автореферат розіслано « » серпня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Ю.А. Бердниченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Інтеграційні устремління України у європейський і світовий простір, процеси глобалізації в цілому та нові цивілізаційні виклики сучасності неминуче ставлять питання про збереження її власної самоідентичності в соціально-економічному та культурному контексті. Тому стає зрозумілим посилення суспільного інтересу до питань історії української науки. Недаремно В.І. Вернадський (1912) зауважив, що характер історії науки відрізняє її від історії інших течій культури, бо в історії науки хід її сучасного розвитку змушує шукати і бачити в її минулому те, про що й не здогадувалися попередні дослідники. Окрім того, знання історичного минулого дозволяє запобігати можливим помилкам у майбутньому

Історія зоологічних досліджень, її аналіз і розуміння набули важливого значення у теорії пізнання в цілому та розвитку науки зокрема. Водночас, аналіз показав, що нині відсутні узагальнені відомості про процес виникнення, становлення та розвитку знань про поширення хребетних тварин і, зокрема, птахів на території України. А наявні мали фрагментарний характер.

Актуальність даної проблеми зумовлена ще й тим, що частина територій України належала до інших держав, мав місце вплив держав-метрополій на розвиток дослідження хребетних тварин. Постала потреба оцінити діяльність діячів освіти та науки, які зробили істотний внесок у збільшення знань, надали йому ознак наднаціонального, загальнолюдського. Сутністю сучасного природничонаукового знання, його місця в існуючому нині інтелектуальному просторі України є виконання цивілізаційної функції, формування у суспільства потреби переходу від думки підпорядкування природи до світоглядного її розуміння, гармонійного існування в ній та з нею.

Потребувала також свого осмислення, структурування й інституалізації історія виникнення, формування та розвитку української зоогеографії у часових межах від 1859 до 1941 року, як соціокультурного феномену, що мав місце у соціокультурному та науковому просторі країни. Зокрема, окремого його розділу, який стосувався закономірностей розселення птахів. Нижня межа обумовлена оприлюдненням Ч. Дарвіном основних положень еволюційної теорії як методологічної основи для оброблення й осмислення отриманих результатів з вивчення птахів. Верхня стосувалася закінчення досліджуваного періоду, оскільки почалася війна між Німеччиною та Радянським Союзом, все підпорядкували перемозі над ворогом.

Автор свідомо та послідовно «олюднював» роботу, «населяв» її персоналіями вчених, виявив її антропічність. Підхід до персоналізації наукових результатів, антропічність процесів біологічної науки дозволив виявити явища виокремлення нових наукових дисциплін: виділення з неї зоології. А з останньої – зоологічної географії, яка з часом знову розділилася на нові галузі знань: відбулося відокремлення орнітогеографії із географії тварин як напряму, що вивчав причини та закономірності розселення птахів. Значна частина природничо-наукових знань здобута на основі наукових експедицій, наукових екскурсій та поїздок, очолюваних

видатними вченими, керівниками кафедр або очільниками наукових шкіл. Вони стали цінним джерелом для вивчення особливостей проведення експедиційних досліджень і відомостей не тільки біографічного характеру учасників експедицій чи подорожей, а й комплексу відомостей про різні сторони життя місцевого населення, яке зустрічалося на їх шляху, отже, його побут, культуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукової проблематики кафедри екології та безпеки життєдіяльності «Історія науки і техніки в напрямках, школах, іменах» та Центру досліджень науки і техніки ім. О.П. Бородіна Державного економіко-технологічного університету транспорту (№ державної реєстрації 0107U002218).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є цілісне відтворення історії становлення та розвитку зоогеографії, зокрема, орнітогеографії на територіях України від другої половини ХІХ – до початку 40-х років ХХ століття на тлі соціокультурного розвитку та світових наукових здобутків.

Поставлена мета досягається завдяки реалізації наступних науково-дослідницьких завдань:

- визначити відповідно до сучасного розвитку історичної науки основні етапи виникнення, становлення і розвитку зоогеографічної науки через її орнітологічний аспект, наявні в історіографії методологічні засади та наукові парадигми з теми дослідження;

- встановити джерельну базу з історії формування та розвитку зоогеографії другої половини ХІХ – до початку 1940-х років, визначити теоретико-методологічні підходи, на яких базується дослідження зоогеографічної науки;

- обґрунтувати соціально-економічні, політичні передумови та чинники становлення і розвитку зоогеографії через орнітологічний її аспект на територіях України;

- окреслити внесок вчених-зоогеографів і аматорів природи у становленні теоретичних і прикладних основ зоогеографічної науки, їх взаємодію з науковцями товариств природознавців, університетських кафедр і науково-дослідних установ;

- виявити й обґрунтувати найістотніші наукові, організаційні, адміністративні складові формування теоретичних і прикладних основ зоогеографії, її орнітологічного аспекту;

- проаналізувати наукову спадщину вчених-зоогеографів: К.Ф. Кесслера, О.М. Нікольського, О.О. Браунера, М.В. Шарлеманя, В.П. Храневича, І.І. Барабаша-Нікіфорова, М.М. Сомова; М.І. Гавриленка та інших вчених;

- узагальнити поступальний процес розвитку зоогеографічної науки у Харківському, Київському, Новоросійському університетах, встановити чинники створення наукових шкіл, біологічних станцій, заповідників тощо;

- розкрити внесок Харківського, Київського, Новоросійського та інших товариств природодослідників у розвиток зоогеографії, спільну роботу наукових товариств, університетської освіти та аматорів природи з вивчення птахів;

- розкрити організаційну та науково-дослідницьку діяльність інституціональних структур академічної науки в галузі зоологічної науки, її напрямів, виявити їх вплив на розвиток зоогеографічних досліджень;

- показати часово-просторові координати пріоритетів розвитку зоогеографії у дослідженнях учених-орнітологів В.Й. Дзедушицького, Й.К. Пачоського, І.І. Пузанова, О.О. Грабара, В.Г. Аверіна та інших вчених.

Об'єктом дослідження є процес становлення та розвитку зоогеографічної науки в Україні, зокрема, орнітогеографії, від другої половини ХІХ до початку 40-х років ХХ століть на тлі розвитку світової зоологічної науки.

Предметом дослідження стали якісні та кількісні зміни в інституціональних й організаційних структурах зоогеографії в процесі її виникнення, становлення та розвитку; участь наукової інтелігенції, природодослідницьких товариств й університетської та академічної спільноти у вивченні закономірностей поширення й розселення птахів, практичне й теоретичне значення отриманих результатів для соціально-економічних і політичних реалій зазначеного періоду.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні основи дисертації ґрунтуються на принципах історизму та об'єктивності. Принцип історизму дав можливість вивчити явища і події у процесі розвитку, їх взаємозв'язку з конкретними історичними обставинами, послідовно та взаємообумовлено. Принцип об'єктивності дозволив комплексно проаналізувати виявлені архівні й нарративні джерела, які стосуються теми дослідження. Вони дозволили реалізувати методи дослідження: порівняльно-історичний, предметно-логічний, системно-структурний, наступності, функціональності, критичного аналізу джерел, чим всебічно охоплено досліджувану проблему.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину ХІХ (від оприлюднення еволюційної теорії Ч. Дарвіна в 1859 р) та закінчуються початком 1940-х років (війна між Німеччиною та Радянським Союзом).

Територіальні межі дослідження окреслені територією України з другої половини ХІХ – до початку 40-х років ХХ століття у складі Російської імперії й Української РСР, частково – її територій в складі інших державних утворень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

вперше:

- на основі сучасних методів дослідження проведено аналіз наукової літератури та джерел архівів другої половини ХІХ – до 1917 року, радянської доби та сучасної (від 1991 року), який безпосередньо або опосередковано розкриває історичний процес становлення і розвитку зоогеографії другої половини ХІХ – до початку 40-х років ХХ століття;

- розглянуто формування зоогеографії як соціокультурного феномену, що впливав, по-перше, на суспільний розвиток, і, по-друге, сам трансформувався під впливом соціально-економічних, політичних і релігійних чинників;

- встановлено внутрішні закономірності розвитку зоогеографії, а також вплив зовнішніх чинників на зміст, напрями та методи досліджень;

- виявлено та розкрито основні напрями діяльності значного числа вчених-природознавців відповідно до морально-етичних критеріїв епохи, за якої вони жили

та займалися вивченням хребетних тварин, відповідальність перед суспільством за здобуті результати;

- встановлено чинники, які негативно впливали на розвиток зоогеографії впродовж означеного періоду, їх зв'язок з політичними, бюрократичними і релігійними перешкодами в Російській імперії, насадженням за радянської доби ідеологем, боротьби зі свободою думки, підпорядкування результатів вивчення тварин утилітарним потребам, гонінням окремих науковців, заборони окремих напрямів науки, зокрема, генетики;

удосконалено:

- джерельну базу дослідження історії зоогеографії в Україні шляхом запровадження до наукового обігу документів першоджерел, які раніше не вивчалися;

- розкриття значущості наукового доробку провідних вчених-зоогеографів, цінності залучених до наукового обігу архівних документів та наукових праць вчених-природознавців, їх значення на тлі європейської науки;

набули подальшого розвитку:

- розуміння історії становлення й розвитку зоогеографічної науки та орнітологічного аспекту від другої половини XIX – до початку 40-х років XX століття на основі істотного збільшення обсягу історичних знань, оприлюднення нових документів та наукових парадигм;

- узагальнення досягнень української зоогеографічної науки з погляду якісних і кількісних змін в інституціональних структурах, організації роботи з вивчення тварин, взаємозв'язку та суперечностей у різних напрямках зоогеографії як науки, її орнітологічного аспекту.

- теоретичні основи історії науки і техніки, до наукового використання введено терміни: «суб'єкт-об'єктний діалог», «часово-просторовий континуум», «антропічність зоогеографії».

Практичне значення одержаних результатів логічно витікає із завдань історії науки, освітнього процесу, дослідження історії зоогеографічної науки.

Отримані результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для підготовки наукових робіт з історії біології та зоології, історії України, окремих напрямів історії науки, вироблення перспективних напрямів наукових досліджень в контексті порівняльно-історичного аналізу для оцінки сучасних і прогнозування майбутніх тенденцій розвитку зоо- та орнітогеографії, враховуючи всезростаючий антропогенний тиск на природу. Матеріали придатні для підготовки спецкурсів та нормативного курсу історії науки і техніки України для вищих навчальних закладів, перепідготовки вчителів біології та спеціальних дисциплін лісових технікумів і коледжів. Крім того, для популяризації результатів у засобах масової інформації України та популяризації науково природничих знань з питань науки й техніки.

Особистий внесок здобувача. Наукові результати і висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень представлено: на 6-й Всеукраїнській конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»

(Полтава, 2007 р.), Дванадцятій, Тринадцятій, Чотирнадцятій, Шістнадцятій, Сімнадцятій, Двадцятій Всеукраїнських конференціях молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів (Київ, 2007, 2008, 2009, 2011, 2012, 2015 р.), Четвертій конференції молодих вчених та спеціалістів (Київ, 2008 р.), IV-й Міжнародній науково-практичній конференції. Серія «Техніка, Технологія» (Київ, 2008 р.), Второй Международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 2008 г.), 7-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ, 2008 р.), Науково-практичній конференції: Питання історії науки і техніки «Культурна спадщина України» (Київ, 2008р.), Другій Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Білі плями» в історії України в контексті світового розвитку» (Луганськ, 2009 р.), 8-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Очаків, 2009 р.), XXX Международной годичной конференции Санкт-Петербургского отделения национального комитета по истории и философии науки и техники РАН (Санкт-Петербург, 2009 г.), 9-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Житомир, 2010 р.), Шостих, Сьмих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898), (Київ, 2010, 2011 р.), 10-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ, 2011 р.), VII-й Всеукраїнській конференції молодих вчених і спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 2012 р.), Международной научной конференции: Интеграция: теоретические и прикладные аспекты; Интеграция науки: методологические аспекты: материалы (Саранск, 2013 г.), II Міжнародній конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2016 року), Міжнародній науково-практичній конференції [Методика викладання природничих дисциплін у середній і вищій школі]. (Полтава, 2016 р.).

Публікації. За результатами досліджень опубліковано 54 наукові праці. Зокрема, 1 одноосібна монографія, 25 статей у наукових фахових виданнях (з яких 4 статті у іноземних виданнях і 2 статті у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз), 24 матеріали доповідей в збірниках конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Зміст виконаної роботи відповідає логіці наукового дослідження і складається зі вступу, шести розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури (970), 14 додатків (17 сторінок). Загальний обсяг дисертації складає 479 сторінок, у тому числі 376 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У «Вступі» обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано його мету та завдання, розкрито наукову новизну і практичне значення отриманих результатів.

У розділі I «Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження» виявлено основні етапи історіографії розвитку наукової думки з

указаної теми, проаналізовано джерельну базу та визначено методологію дисертаційного дослідження.

У підрозділі 1.1. «Історіографія проблеми» досліджено значний за обсягом пласт літератури від середини ХІХ до початку 40-х років ХХ століття стосовно становлення та розвитку зоогеографії як науки про закономірності поширення тварин на поверхні землі. На основі комплексного аналізу напрямів і рівня науково-дослідницької роботи в галузі зоогеографії від середини ХІХ до початку 40-х років ХХ століття запропоновано періодизацію історіографії досліджуваної проблеми з такими етапами: 1. первісного накопичення фауністичних і систематичних даних (до 1859 року); 2. становлення (формування) та розвитку наукових основ зоогеографії, у т. ч., й орнітогеографії з наступним узагальненням і систематизацією раніше отриманих результатів вивчення фауни та закономірностей її поширення (1859-1917); 3. довоєнний період (почався від 1920-х років до 1941).

На *першому етапі* знаковою подією щодо поширення хребетних тварин на території України, стала «Природнича історія губерній Київського навчального округу» К.Ф. Кесслера¹, продовження праці «Російська орнітологія. Керівництво для визначення птахів, які водяться або зустрічаються в Європейській Росії» (1847).

Ці праці заклали основи становлення і розвитку зоогеографії в цілому та поширення їх на дослідження птахів. Вони співпадали з результатами інших вчених, зокрема, зоолога-фауніста Ю.І. Сімашка², оскільки ці праці формували цілісне наукове середовище. Працею «Фауна Харківської губернії та прилеглих до неї місця, складена переважно за спостереженнями в час експедиції, здійсненої у 1848 і 1849 роках» (1853) О.В. Чернай зробив істотний внесок у низку важливих проблем вивчення поширення фауни. І.О. Калениченко, І.А. Криницький, О.Д. Нордман³ також вивчали сезонні явища у житті тварин, їх біологію та поширення на території Сіверщини та Причорномор'я. Праці Е.І. Ейхвальда, В.Г. Бессера, О.Ф. Міддендорфа з питань вивчення фауни містили, серед іншого, відомості про природу України, її тваринний світ та стали помітним історіографічним явищем⁴. Так, Е.І. Ейхвальд надав відомості про природу Волині, Поділля та Дністрово-Буське межиріччя, А.Л. Андржейовський окремо досліджував природу Поділля⁵.

Спеціальна та навчальна література вітчизняного походження широко використовувалася в університетах. Один з перших вітчизняних підручників – «Головні основи Зоології або науки про тварин. Книга І» М.О. Максимовича, яка мала істотне значення⁶. Вчений на основі аналізу розвитку живих організмів указав

¹ Банина Н.Н. К.Ф. Кесслер и его роль в развитии биологии в России (1815-1881) / Н.Н. Банина. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. 141 с.

² Сімашко Ю.І. Русская фауна. Описание и изображение животных, водящихся в империи Российской / Ю.І. Сімашко. – Санкт-Петербург.: тип. К. Вингебера, 1856-1861. – Ч. I. – 623 с.; – Ч II - 1161+XXV.

³ Мазурмович Б.Н. Выдающиеся отечественные зоологи / Б.Н. Мазурмович. Москва: Госиздат, 1960. – 425 с.; Криницький І.А. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін. – Харків: Фоліо, 2004. – 750 с. – С. 83, 85, 97.; Пузанов І.І. Памяти А.Д. Нордмана / І.І. Пузанов // Бюл. МОИП. Отд. биол. – 1967. – Т. 72. – Вып. 2. – С.139-143.

⁴ Биологи. Биографический справочник / [Авт. Бабий т.П. и др.]. – К.: Наук. думка, 1984. – 814 с. – С 722-723.; 66.; 417-418.

⁵ Андржейовский А.Л. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. университета Св. Владимира (1834-1884) / В.С. Иконников. – К.: Тип. ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 19-23.

⁶ Глухенький М. Г. Михайло Максимович: біографічна повість / М.Г. Глухенький. – К.: Молодь, 1969. – 247 с.

дві головні ідеї: 1) поділ живих організмів на дві групи – рослинні та тваринні; 2) єдність їх будови на основі емпіричних висновків.

Другий етап характерний системним опрацюванням здобутих раніше відомостей про поширення хребетних і формування та розвитку наукових основ зоогеографії, закладанням наукових основ методології зоогеографічних досліджень в орнітології. Найбільш повно він виявився у діяльності орнітолога та зоогеографа М.О. Мензбіра стосовно птахів європейської частини Російської імперії⁷.

Праця виконана під керівництвом М.О. Северцова⁸, основоположника вітчизняної науки про закономірності поширення тварин у природних зонах. Істотне доповнення до виявлених закономірностей саме орнітогеографічними матеріалами зробили зоологи В.Й. Дзедушицький⁹, Б.І. Дибовський¹⁰.

Важливим з погляду історіографії стало висвітлення питань географії тварин у періодичних виданнях (рівень їх авторитету часто визначався колом авторів, одночасно, й читацький загал: (більше у Харкові, Одесі, Києві, менше – губернські міста та містечка). Крім того, видання унікальні відомостями щодо становлення і розвитку зоогеографії в цілому та діяльності її провідних вчених: О.В.Черная¹¹, О.М. Нікольського¹², П.П. Сушкіна¹³, О.О. Браунера¹⁴, М.М. Сомова¹⁵ тощо. Окремі видання містили відомості про Львівський, Харківський, Київський, Новоросійський (м. Одеса) та Чернівецький університети¹⁶. Закінчення названого етапу ознаменувалося представленими для широкого наукового загалу ґрунтовними узагальнюючими працями з питань систематизації раніше отриманих результатів вивчення фауни птахів та її поширення. Вийшли у світ праці зоологів М.О. Мензбіра (1892-1895), М.М. Сомова (1897), М.О. Холодковського й А.О. Силантьєва (1901), О.М. Нікольського (1905, 1909), П.П. Сушкіна (1912, 1914), які містили достатньо вичерпні відомості про результати вивчення фауни, екстрапольовані на закономірності становлення та розвитку зоогеографічної науки¹⁷.

⁷ Пузанов И. И. М.А. Мензбир, как зоогеограф / И.И. Пузанов // Бюл. МОИП. Отд. биол. – Москва. – 1946. – Т. 51. – Вып. 1. – С. 16—31.

⁸ Пузанов И. И. Основоположники русской зоогеографии (Н.А. Северцов – М.А.Мензбир – П.П. Сушкин) / И.И. Пузанов // Тр. Совещ. по истории естествознания. 24—26 дек. 1946 г. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 289-298.

⁹ Рогожа М.М. Володимир Дзедушицький та його природознавча діяльність / М.М. Рогожа. // Історія української науки на межі тисячоліть. – К. – 2007. – Вип. 39. – С. 198-207.

¹⁰ Гричик В. В. Бенедикт Дыбовский (1833–1930): нелегкий путь в науке / В.В. Гричик // Зоологические чтения. Мат. Междунар. научно-практ. конф. (Гродно, 22–24 апреля 2015 г.). – Гродно: ГрГУ, 2015. – С. 3-6.

¹¹ Мазурмович Б.М. Развитие зоологии на Украине / Б.М. Мазурмович. – К.: Вид-во КДУ, 1972. – 230 с.

¹² Водяницкий В.А. Записки натуралиста / В.А. Водяницкий. – Москва: Наука, 1975. – 193 с.

¹³ Дементьев Г. П. Петр Петрович Сушкин: почетный член Моск. о-ва испытателей природы / Г.П. Дементьев – Москва: МОИП, 1940. – 22 с.

¹⁴ Пузанов И. И., Александр Александрович Браунер. Жизнь и научная деятельность / И.И. Пузанов // Труды института истории естествознания и техники. – Москва. – 1960. – Т. 32. – Вып. 7. – С. 309—71.

¹⁵ Аверин В.Г. Николай Николаевич Сомов (некролог) В.Г. Аверин // Охота и рыболовство. – К. – 1923. – №5/6. – С. 20-30.

¹⁶ Фіголь А. Львівський Державний університет ім. І. Франка / А. Фіголь // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] – Т. 4. – С. 1420-1421.; Короткі нариси з історії Харківського держуніверситету ім. О.М. Горького, 1805-1940.: Ювілейне вид. – Х.: Вид-во ун-ту, 1940. – 132 с.; Історія Київського університету / відпов. ред. О.З. Жмудський. – К., 1959. – 628 с.; Одеський університет за 75лет (1965-1940): [отв. ред. К.П. Добролюбов]. – Одеса, 1940. – 140 с. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – К.: Світ успіху, 2005. – 281 с.

¹⁷ Развитие естествознания в России (XVIII – начало XX века) / [сост.: С.Р. Микулинский, А.П. Юркевич]. – Москва: Наука, 1977. 533 с.

Третій етап стосувався радянської історіографії від початку 20-х і тривав до початку 40-х років ХХ століття. Він суперечливий з погляду оцінки розвитку зоогеографічних й орнітологічних досліджень з кількох причин. Пошук форм організації вищої освіти, ґрунтований на партійному підході, змусив відмовитися від університетів як вищого навчального закладу й освітнього процесу в ньому, зупинилися на інститутській структурі.

Водночас, наприкінці 20-х та в 30-х роках ХХ століття зоологія зазнала істотних інституціональних і кадрових втрат, однак розвиток науки не зупинявся, з'являлися узагальнюючі поле української зоогеографії праці зоологів В.П. Храневича¹⁸, О.О. Браунера¹⁹, М.В. Шарлеманя²⁰, В.М. Артоболевського²¹, М.І. Гавриленка²², О.О. Грабара²³ та інших вчених²⁴.

Істотний внесок у розвиток уявлень щодо історіографії біології, зоології, зоогеографії зробила «Науково-біографічна серія», започаткована у 1959 році як біографій видатних вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток науки²⁵ й окреме спеціальне видання²⁶.

Виявлена історіографічна база дозволила залучити до розгляду достатньо наукоємний масив матеріалів, саме вони дали підстави комплексно вирішити завдання з дослідження етапів становлення і розвитку зоогеографії в Україні.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база» дано характеристику основних груп джерел, які склали основу вивчення історії становлення і розвитку вітчизняної зоогеографії. До неї включено: 1. документи фондів державних архівів; 2. опубліковані наукові праці учених-зоологів, орнітологів, геологів, географів, істориків, інших вчених з II-ї половини ХІХ до початку 40-х років ХХ століття.

Величезний масив документів відповідно опрацьовано в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО), Центральному державному історичному архіві України в Києві (ЦДІАК), Державному галузевому архіві Служби Безпеки України (ДГА СБУ), Державному архіві м. Києва (ДАМК), Державному архіві Одеської обл. (ДАОО), Державному

¹⁸ Іванців В.В. Товариство дослідників Волині та його роль у вивченні природи регіону / В. В. Іванців // Наука та наукознавство. – 2000. – № 1-2(27-28). – С. 124-128.;

¹⁹ Криштофович А.Н. А.А. Браунер / А.Н. Криштофович. – Природа. – 1937. – №4. – С. 145-152.

²⁰ Дмитриев Л.А. Н.В. Шарлемань (некролог) / Л.А. Дмитриев // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1971. – Вып. XXVI / - С/ 374-378/

²¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні імена. [Ред. кол. (голова В.В. Скопенко)]. – К., 2005. – 462 с. – С. 12.

²² Природознавець Микола Гавриленко: епоха та пам'ять. Укладачі: Самородов В.М., Кигим С.Л. / Наук. ред. М.В. Гриньова. – Полтава, 2009. – 203 с., 70 іл.

²³ Луговой А.Е. О работе А. Грабара «Птицы Подкарпатской Руси» / А.Е. Луговой // Беркут. – 1997. – Т. 6. – Вып. 1-2. – С. 90-102.

²⁴ Мазурмович Б.М. Розвиток зоології на Україні / Б.М. Мазурмович. – К.: Вид-во КДУ, 1972. – 230 с.

²⁵ Птицы СССР. Библиографический указатель. 1881-1917 гг. [Сост.: А.И. Иванов, Л.А. Афанасьева] – Ленинград: Наука, 1972. – 195 с.; Птицы СССР. Библиографический указатель. 1918-1945 гг. [Сост.: А.И. Иванов, Л.А. Афанасьева] – Ленинград: Наука, 1979. – 408 с.

²⁶ Орнитологи Украины. Биобиблиографический справочник / Авторы-составители: Т.А. Атемасова, И.А. Кривицкий. – Х.: Изд-во ХНУ, 1999. – Вып. 1. – 286 с.

архіві Харківської обл. (ДАХО), Архіві Президії Національної академії наук України, Інституті архівознавства (ІА ЦНБ НАНУ), Інституті рукопису (ІР ЦНБ НАНУ), архіві Полтавського краєзнавчого музею. Крім того, архівах Російської Федерації, зокрема, Центральному державному історичному архіві Ленінградської обл. (ЦДІЛО). Проаналізовано 251 документ із 112 справ 30 описів 24 фондів.

Виявлені архівні документи дозволили зрозуміти багатовекторність впливів на виникнення, становлення та розвиток зоогеографічної науки. Водночас, вони дозволили перевірити, уточнити, підтвердити або заперечити раніше сформовані уявлення чи твердження щодо зоогеографії та її орнітологічного аспекту, переконатися в достовірності відповідної інформації.

Другу групу джерел склали опублікована наукова спадщина учених-зоологів, зоогеографів, орнітологів, геологів, географів, істориків, інших вчених від другої половини ХІХ до початку 40-х років ХХ століття, які дістали сучасну назву – наративні джерела. Наративні джерела нами систематизовано наступним чином: опубліковані записи мандрівників або мандрівок; спеціальна науково-природнича література; наукова періодика; громадська періодика; періодичні видання; науково-популярна література; листування; рукописи природодослідників; уривки художніх творів; біобібліографічні нариси; дисертаційні дослідження; спогади.

Тема дисертації ґрунтована на достатній джерельній базі, яка репрезентативна для відтворення процесу накопичення відомостей, поглядів вчених, концепцій і парадигм щодо виникнення, становлення та розвитку зоогеографії, її орнітологічного аспекту.

У *підрозділі 1.3. «Методологія дослідження»* обґрунтовано методологічні принципи наукового пошуку, вироблено підходи до основних напрямів дослідження, сформовано й застосовано для цього систему методів.

Теоретико-методологічні основи дисертації ґрунтовано на принципах історизму та об'єктивності, всебічності, наступності, ціннісного підходу тощо. Так, принцип історизму сприяв вивченню явищ і подій становлення і розвитку зоогеографічної науки в процесі розвитку соціокультурного простору та його пріоритетів, Він урахував їх взаємозв'язок з конкретними історичними обставинами ведення фауністичних досліджень, хронологічною послідовністю й обумовленістю явищ, процесів і результатів дослідження.

Принцип об'єктивності дозволив системно проаналізувати комплекс історичних джерел, котрі безпосередньо та опосередковано стосувалися теми дослідження; ранжування їх за походженням, автентичністю чи наративністю посилювало ефект достовірності відомостей та довіри до джерела в цілому. Принцип всебічності передбачав вільний гармонійний розгляд досліджуваного питання з усіх боків, залучати до виявлення його істинності різні методи і прийоми дослідження. Принцип наступності забезпечує зв'язок між різними етапами розвитку, сутністю є збереження уявлень про ті чи інші елементи при переході від одного до іншого етапу розвитку дослідження (вивчення в польових умовах, збирання натуральних зразків, опрацювання і систематизація на основі тандему «аналіз-синтез» в стаціонарних умовах). Принцип ціннісного підходу формував у

натураліста вибіркоче ставлення до сукупності матеріальних результатів, що розглядалися як об'єкти мети та засоби для її досягнення.

Ці принципи реалізовувалися через методи дослідження: порівняльно-історичний, предметно-логічний, системно-структурний, а також наступності, функціональності, критичного аналізу джерел, чим забезпечено цілісне та всебічне охоплення досліджуваної проблеми. Для максимально повного розкриття предмета дослідження нами обрано структурно-логічну схему вивчення, вона дозволила виявити якісні та кількісні зміни в інституціональних й організаційних структурах зоогеографічної науки, що виникли в процесі її становлення та розвитку; взаємовпливу та протиріч особистісного градієнту участі наукової інтелігенції, природо-дослідницьких товариств, університетської спільноти та науково-дослідницьких установ у вивченні закономірностей поширення й розселення птахів, практичне й теоретичне значення отриманих результатів для соціальних, економічних і політичних реалій зазначеного періоду, виявити превалюючу роль соціуму щодо напрямів вивчення природи. Крім того, при розв'язанні поставлених завдань використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу розвитку знань, критичного сприйняття історіографічних джерел, а також проблемно-хронологічний, системно-структурний, ретроспективний та інші методи.

Аналіз розвитку процесу становлення і розвитку зоогеографії виявив методи дослідження, які сприяли всебічному й об'єктивному вивченню закономірностей поширення тварин, зокрема, птахів, виробленню принципового наукового знання про них.

У розділі II **«Розвиток знань про закономірності поширення тварин»** проведено аналіз розвитку та накопичення знань про закономірності поширення хребетних тварин, а також значення біогеографічних досліджень для формування нового напрямку зоології – зоогеографії хребетних. Встановлено місце і роль фауністичних досліджень у структурі зоогеографії.

У підрозділі 2.1. *«Передумови виникнення нового напрямку зоологічної науки»* наголошено, що виникнення нового напрямку науки носило комплексний характер. Однак, основним живильним середовищем для формування вираженої суспільної та наукової потреби в зоогеографії виступав соціокультурний простір, як середовище продукування різноманітних потреб соціальних груп та окремих людей. Саме вони стали першими продуцентами потреби виникнення нового; зрозуміло, ці явища мали складну природу, обумовлену філософською, соціальною та науковою складовими.

Філософські передумови виникнення нового напрямку розвитку зоологічної науки ґрунтувалися на ідеї матеріальної природи оточуючого людину світу, отже, можливості його пізнання за допомогою спеціального наукового апарату на відповідних методологічних засадах. Протікання процесу формування нового напрямку зоологічної науки, як нової реальності, викликало питання про матеріальність об'єктів пізнання. Відповідь однозначна: вони матеріальні, оскільки системне вивчення процесу поширення хребетних тварин стосувалося об'єктів, даних у відчуттях (спостереження), відповідно, встановлено загальні закономірності їхнього поширення у просторі та часі. У науковій літературі виявлено розширене

трактування об'єкта дослідження: мова про поширення тварин на Землі у різні періоди її розвитку із залученням даних геології та палеозоології, їх часово-просторовий континуум. Важливими категоріями стали структурованість і системність відомостей щодо закономірностей поширення тварин. У єдиному науковому просторі Російської імперії вони набули, з моменту виходу праць зоогеографічного спрямування М.О. Северцова (1873) та потім – його учня М.О. Мензбіра (1882), еталонного характеру. Згадані категорії знайшли своє логічне продовження у працях зоологів М.М. Сомова (1897), М.І. Гавриленка (1923, 1926, 1928), О.О. Грабаря (1939), М.В. Шарлеманя (1924, 1926), частково М.О. Зарудного (1889, 1911). Зауважимо, що отримання відомостей категоріального характеру залежало від соціокультурного простору, часу та місця проведення досліджень.

Соціальні передумови виникнення та формування нового напрямку в зоології пов'язані з різноманітними процесами, що відбувалися на теренах Російської держави, зокрема в її аграрному секторі. Встановлено, що вони розпочалися лише в пореформеній Російській імперії. Зокрема, падіння кріпосного права в Росії дало у пореформений період величезний поштовх землеробській колонізації окраїн. Цей процес посилювався, з одного боку, розвитком капіталізму, з іншого – погіршенням соціально-економічного становища селян центральних районів країни. Аналіз соціально-економічного середовища, що склалося на Півдні у пореформений період, показав високий ступінь колонізаційного освоєння земель внаслідок активного переселення. Найбільше мігрантів у вказаний період на південноукраїнські землі йшло з Центрального чорноземного району: Воронежської, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської, Тульської губерній. До використання у сільськогосподарському виробництві (рослинництво та тваринництво) в період з 1863-1881 років для потреб переселенців було відведено майже 1 115 700 десятин казенних земель, переселено понад півмільйона селян.

Капіталістичні виробничі відносини та збільшення випуску промислової продукції підприємствами, інтенсифікація експлуатації природних копалин і ресурсів, транспорту, що бурхливо розвивався, в галузі чорної металургії, народжуваній хімічній промисловості щороку посилювали вплив на природу регіону. Необхідно відзначити, що найбільш чутливою до зміни умов природного середовища ставала фауна хребетних промислових районів у зв'язку зі зростанням техногенного (антропогенного) тиску на нього та його мешканців. Відзначено, що за 300 років після початку технічної революції, що супроводжувалося бурхливим ростом народонаселення, вимерло вже майже сто видів птахів. За даними Міжнародного союзу охорони природи понад 150 видів птахів розглядаються як такі, що знаходяться під загрозою зникнення, у розряді рідкісних або зникаючих. Зоолог М.В. Шарлемань (1960) вивчив зміни орнітофауни околиць Києва, які не мали безпосереднього відношення до питання землеробської колонізації чи процесу капіталістичного виробництва, однак, давали науково обґрунтовані відомості щодо кількісної динаміки видів птахів середньої смуги України. Теріолог І.Т. Сокур, як і М.В. Шарлемань, відзначив, що за порівняно короткий період історії у природі катастрофічно знизилася кількість соколоподібних (*Falconiformes*) і совоподібних (*Strigiformes*).

Наукові передумови становлення та подальшого розвитку зоогеографії як науки, соціокультурним та історичним розвитком віднесені до періоду біогеографії, що переконливо довів український вчений М.О. Максимович. Спостережено принцип наступності у розвитку науки: від біогеографії – до зоогеографії, він переконливо реалізований у працях В.Г. Бессера, А.Л. Андржейовського, І.А. Криницького, А.В. Черная. Доведено, що вчені, які працювали на українських землях, відчували істотну підтримку наукових товариств природодослідників. Товариства підтримували дослідників, надавали їм субсидії на проведення досліджень, особливо польових на віддалених територіях. Так, О.М. Нікольський із шести польових експедицій 1880-1886 років лише раз отримав кошти МЦДіМ, експедиція вивчала природні запаси царських помість гірської частини Алтаю. На решту кошти виділяли товариства: раз – С.-Петербурзьке природодослідників і двічі – Російське географічне, одна експедиція коштом МЗіДМ, ще одна поїздка – власним коштом.

Зоолог О.В. Чернай вивчав саме *закономірності* поширення хребетних, зокрема, ссавців і птахів, чим зробив подальший крок щодо диференціації об'єктів дослідження, показав перехід від описовості досліджуваного об'єкта до встановлення причинно-наслідкових зв'язків його існування. Вчений виділив «види Понту», що, на думку М.В. Шарлеманя (1936), дало змогу наступним поколінням вчених виразно побачити першу спробу зоогеографічного поділу території. Водночас, вивчення впливу абіотичних і біотичних чинників, які формували різні умови для існування тварин певного регіону, опосередковано впливало на розвиток нового напрямку біологічної науки, предметом дослідження ставала взаємодія умов середовища та живих організмів, що сформувало уявлення про екологію як науку.

Передумови виникнення нового напрямку зоологічної науки – зоогеографії, – з погляду методології науки сприймалися одночасно як явище (виявлення внутрішньої природи того, що відбулося) та процес (послідовна зміна етапів розвитку). Водночас, ці передумови закономірно формувалися у непростому перебігові розвитку соціокультурного простору, знаходилися у тісному зв'язку з ним, міцно спиралися на взаємопов'язані філософську, соціокультурну та наукову складові.

У підрозділі 2.2. «*Біогеографічні дослідження як головна передумова виникнення зоогеографії*» на основі масиву відомостей сформовано думку про місце та значення біогеографічних досліджень у становленні розвитку зоогеографії. Дослідники історії природознавства відвели біогеографії місце у XVIII столітті, перші згадки про неї надали праці відповідного спрямування. Різними авторами поняття «біогеографія» сприймається й тлумачиться по-різному. Одні вважали, що біогеографія – наука географічна, оскільки прагне встановити зв'язок між рослинним і тваринним світом та географо-екологічними факторами середовища (абіотичними, біотичними й антропогенними) з іншого. Для інших біогеографія – наука біологічна, живі організми стали об'єктом її дослідження.

Розвиток біогеографії пов'язаний з ім'ям О. фон Гумбольта, який намагався знайти пояснення закономірностям розподілу рослинних і тваринних організмів. Саме він увів до наукового обігу основне поняття біогеографії – ідею зонального

розподілу рослинних організмів (вертикальну та широтну зональність), що підтверджена в дослідженнях наступних поколінь природознавців. Канадський біогеограф П. Дансеро (1957) вважав, що біогеографія, як наука, присвячена екології та географії рослин і тварин; О.Г. Воронов (1963) розглядав біогеографію як науку про закономірності розподілу угруповань організмів, їх компонентів – рослин, тварин, мікроорганізмів; біогеограф І.В. Марісова (2005) дослідила центральне питання біогеографії – біогеографічне районування території Землі за поширенням рослин і тварин. Біогеографія як наука дістала загальне визнання, відповідно, її періодизацію розробляли: М.О. Мензбір (1882, 4 періоди), Л. Стюарт (1957, 3 періоди), І.К. Лопатін (1989, 4 періоди), але всі виділяли період Ч. Дарвіна.

Встановлено, що одним з найважливіших завдань дослідження історії розвитку біогеографії стало питання формування характеристики регіонів суші різного рангу за складом та співвідношенням розселених на цій території тварин, рослин та інших організмів і створення ними різних співтовариств: вони можуть бути об'єднаними у дві великі групи: за особливостями геологічної історії відповідного регіону та за сучасними екологічними умовами, зважаючи при цьому на фактори середовища та антропогенного впливу на нього. Як приклад, функціональна природна система – птахи лісу, їх видовий склад чітко пов'язаний із середовищем існування лісом як екологічною нішею, термін «екологічна ніша» ввів до наукового обігу Джозеф Грінел (1917), як і «біотоп» у розумінні його, як місця перебування організму. Термін «біосфера» було запропоновано геологом Е. Зюссом (1875), а «ноосфера» – філософом Е. Леруа та антропологом П.Тейяром де Шарденом (1927). Процес формування понятійного апарату біогеографії продовжується.

На сьогоднішній день є підстави вважати біогеографію синтетичною наукою, оскільки вона виникла, розвинулася та розвивається на стикові двох достатньо інтегрованих природознавчих наук – біології та географії і продовжує займатися вивченням поширення живих організмів на відповідних територіях у залежності від факторів зовнішнього середовища.

У підрозділі 2.3. «Формування нового напрямку зоології – зоогеографії хребетних» простежено процес формування масиву зоологічних матеріалів, відомостей і фактів, в них – зачатків виникнення, поступового становлення і розвитку зоогеографічної науки. Аналіз становлення зоогеографії відзначає його загальний характер, адже вченими Російської імперії фауністичний матеріал лише накопичувався кількісно. Поступово інтелектуальними зусиллями вчених перетворювався на нову якість завдяки аналізу та синтезу, зокрема, здійснюваного М.О. Северцовим, Л.П. Сабанєєвим.

Природодослідник М.О. Северцов, вивчаючи вертикальний та горизонтальний розподіл туркестанських тварин (1873), уперше вказав на його особливості, встановив їх закономірний характер, залежний від місцезнаходження виду та популяції в цілому. На основі осмислення й узагальнення сформував наукові основи зоогеографії. Водночас, всередині самої зоології відбувався процес осмислення результатів, мова про формування двох взаємних процесів – створення

основ сучасної класифікації (систематика) та встановлення найважливіших філогенетичних зв'язків (філогенез).

Пріоритетні позиції у питаннях стратегії майбутніх зоогеографічних досліджень птахів займав М.О. Мензбір. Розпочаті вченим ґрунтовні зоогеографічні дослідження продовжив П.П. Сушкін, який за період роботи у Харківському університеті (1909-1918 рр.) узяв участь у комплексних експедиціях 1912 та 1914 років, зібрав багатий матеріал з фауністики, екології, систематики та зоогеографії птахів.

Упродовж другої половини ХІХ століття вчені-зоологи: К.Ф. Кесслер (1851-1856), О.В. Чернай (1853), Г.Ф. Гебель (1879), Г. Бельке (1886), М.М. Сомов (1897), О.О. Браунер (1894, 1899) послідовно вели дослідження на українських землях, зробили істотний внесок в узагальнення окремих питань зоогеографії. Саме зусиллями цих та інших вчених сформовано власне український зоогеографічний масив знань. Традиції продовжили В.Г. Аверін – відомий вчений, а також М.І. Гавриленко, – один з найталановитіших регіональних орнітологів (листувався М.О. Мензбіром). Орнітолог М.В. Шарлемань на початку 30-х років ХХ століття уже приступив до зоогеографічних узагальнень на основі вивчення птахів України.

Водночас, П.П. Сушкін (1927); В.Г. Гептнер (1936), А.П. Семенов-Тянь-Шаньський (1938), висвітлюючи основні принципи та проблеми зоологічної географії, виходили у своїх судженнях з позицій синтезу екологічних та історичних закономірностей розвитку її як науки. Тому на кінець 30-х років ХХ століття синтетичний напрям формування уявлень щодо закономірностей розподілу тварин на поверхні суші пояснював їх найбільш повно та достовірно.

У підрозділі 2.4. «Місце і роль фауністичних досліджень у структурі зоогеографії» доведено, що фауністичні дослідження зайняли чільне місце та їх роль та отримані результати стала визначальними. В основі наукового розуміння видового складу фауни території є ранжування тварин за систематичною ознакою. Відтак, вивчення видового складу фауни, походження та особливостей тваринного населення, досліджуваного за територіальною ознакою, склало окрему, водночас, невід'ємну складову зоології, що отримала назву – фауністика. В монографії «Птахи УРСР» (1938) М.В. Шарлемань з фауністичних позицій зазначив, що птахи – найчисельніший клас хребетних. Ним переконливо доведено на основі аналізу, що орнітофауна України утворена з багатьох видів, характерних для Європи взагалі, з чималою домішкою західно- і східноєвропейських та частки південно-європейських птахів.

Вперше угруповання птахів українського степу за біотопами описала орнітолог-початківець Є.В. Козлова (1918), відзначивши особливості їх зовнішнього виду та пристосування до існування в умовах відкритого степу. Характерними у своїй будові та способі життя виявилися птахи гір та передгір'їв (Крим і Карпати). Це переконливо довели І.І. Пузанов (1923, 1927), О.О. Браунер (1923), О.О. Грабар (1931), оскільки у птахів гір і передгір'їв біологічні особливості обумовлені пристосуванням до умов середовища існування. Птахи лісостепу представлені видами, спільними для обох географічних зон – лісу та степу. У згаданій вище праці М.В. Шарлемань (1938) указав види, які належали до птахів-ендемів.

М.В. Шарлемань розглянув орнітофауну України цілісно, при цьому зауважив наявність лише трьох зоогеографічних зон України: фауни Полісся, фауни лісостепу та фауни степу. По-перше, станом на 1938 рік ні Крим, ні Карпати не входили до складу України. По-друге, вчений зауважив відсутність різких зоогеографічних меж між УРСР і суміжними областями СРСР і сусідніми із заходу державами. По-третє, виявив, що фауна Полісся мала представників птахів, характерних для широколистяних, змішаних і хвойних лісів.

На сьогодні орнітофауна України нараховує 416 видів птахів. За останні півстоліття в її складі відбулися істотні зміни. На середину ХХ століття обліковувалося 358 видів (1956). Однак, наведені цифри не бачиться остаточними, оскільки абсолютний кількісний показник залежав і продовжує залежати від методології проведення підрахунків видового складу орнітофауни на відповідній території.

Поглиблене вивчення центрів походження та ідеї дискретності формоутворення фауни дало змогу встановити п'ять центрів походження домашніх птахів: китайсько-малайський, індійський, південно-західноазійський, андійський, середземноморський, додатково – сім вогнищ доместикації: тибето-памірський, східно-туркестанський, східно-суданський, південно-аравійський, абіссінський (ефіопський), південно-мексиканський та саяно-алтайський.

Слід зауважити і те, що переважна більшість українських учених-зоологів розпочинала свою науково-дослідницьку діяльність в якості фауністів. В процес розпочинатися іще в юнацькому віці (О.М. Нікольський, М.М. Сомов, О.О. Браунер, І.І. Пузанов) на інтуїтивному рівні шляхом колекціонування. Для інших – після закінчення навчання на природничому відділенні фізико-математичного факультету класичного університету (В.П. Храневич, В.Г. Аверін, М.І. Гавриленко, І.Д. Іваненко) як усвідомлена та цілеспрямована діяльність.

Зокрема, до 1917 року вийшла низка статей і зведень, які містили детальні відомості щодо регіональних орнітофаун як складових загальноукраїнської. Серед авторів цих робіт К.Ф. Кесслер, О.Д. Нордман, О.В. Чернай, М.М. Сомов, Й.К. Пачоський, Б.С. Вальх, О.О. Браунер, на західних землях В.Й. Дзедушицький, Б.І. Дибовський та В.К. Тачановський.

Отже, роль фауністичних досліджень, проведених на українських територіях, завдяки множині результатів вивчення тварин, їх фундаментальному та прикладному значенню стала вирішальним чинником для становлення і подальшого розвитку зоогеографії.

У підрозділі 2.5. «Розвиток знань про зоогеографічний поділ території України» відображено розвиток уявлень щодо зоогеографічного поділу українських територій на структурні одиниці чи підрозділи за фактичним розподілом тварин, зокрема, птахів.

Для вивчення цілісності розуміння історії питання про зоогеографічний поділ ми керувалися думкою М.О. Мензбіра (1882) про те, що сучасний розподіл тварин на поверхні земної кулі означає не що інше, як розуміння, що в сучасному розподілі тварин можна пояснити нині існуючими умовами, а що тими, які існували раніше.

Першим провести зоогеографічне районування території сучасної України спробував Й.Г. Блазіус (1844). Він вважав, що степ України є південним районом з «азійським» характером фауни, а північною межею Азії, за його розумінням, була Західна Двіна, західною – Дніпро, котрий відділяв Захід від Азії. виправив цю недоречність О.В. Чернай (1851), вказав, що фауна території між Доном та Дніпром не має чіткого «відбитку» азійських форм, а наявна схожа з фауною середньої Європи, а види східного (азійського) походження скоріше випадкові та мало чисельні.

Доведено, що «Орнітологічна географія Європейської Росії» М.О. Мензбіра (1882). мала суттєвий вплив на подальший розвиток зоогеографії в цілому, стала теоретичною основою та практичним посібником для наступних поколінь зоогеографів. Учений, поділяючи територію сучасної України, накреслив для неї округи (смуги): Карпатську, Волзько-Дніпровську та Чорноморсько-Азовську. До *Карпатської округи* вченим віднесено Татри, Карпати та Трансільванські гори, вона лише частково проектується на нинішню територію України. Оскільки в основу зоогеографічного поділу було покладено огляд орнітофауни, для Карпатської округи були властиві близько 290 видів птахів, з них 210, що гніздуються. *Волзько-Дніпровська округа* територіально починається від середньої течії Волги та доходить до середнього лівого бережжя Дніпра, найбільша територіально й має перехідний характер. На вказаній території виявлено близько 250 видів птахів, з яких майже 200 гніздуються. *Чорноморсько-Азовська округа* ледь не цілком вписується у розміри степової смуги української території, є найбільш природовідповідною до фактичних природно-географічних умов. Її населяє понад 300 видів, близько 200 з них гніздуються.

Представник нового покоління зоогеографів – М.В. Шарлемань (1936) вказав на те, що після Мензбіра найбільший вплив на розвиток знань із зоогеографії України мали праці О.О. Браунера. Зважаючи на внесок О.О. Браунера у розвиток української зоології, з оцінкою варто погодитися та вітати, знаючи час її появи.

У розділі III «**Становлення та розвиток зоогеографічного вивчення птахів**» показано основні тенденції їх досліджень через фауністичний і систематичний аспекти.

У підрозділі 3.1. «*Основні тенденції орнітологічних досліджень та їх значення*» простежено процес формування основних тенденцій вивчення птахів, який привів до розуміння їх дуалістичної природи, вони стосувалися як об'єкта дослідження – птахів, так і суб'єкта дослідницької діяльності – людини, сумарно – методології орнітологічних досліджень. Вивчення фауни, її видового складу, особливостей її формування склало одну з основних тенденцій орнітологічних досліджень. Разом з тим, серед здобутих матеріалів знаходилися вже відомі дані, вони стосувалися зміни зовнішнього вигляду птахів, їх розмірів, місцезнаходження, часу прильоту та відльоту, фенології та біології видів, що спостерігалися. Поряд з вивченням фауни все виразніше поставало питання фундаментального рівня – поняття «вид» та його структури, необхідність теоретичного та методологічного осмислення даних, нагромаджених у процесі розроблення поняття «вид».

Наступною тенденцією стала потреба вивчення ролі мінливості у процесах видоутворення та її екологічна обумовленість. Творче застосування діалектичного підходу до орнітологічної систематики дозволило результативно застосувати методи аналізу та синтезу при вивченні внутрішньовидової мінливості, їх підвидової структури, а також при відображенні філогенетичних зв'язків серед таксонів більш високих рангів: родів, родин, рядів. Відомо, що в зарубіжних країнах Г. Дрессер (Dresser), 1881, 1902-1903; Г. Сібом (Seebohm), 1882; Р.Б. Шарп (Sharpe), 1891, 1899-1909, 1900; Р. Коуен (Couen), 1892; Е. Гартерт (Hartert) 1903-1922 вивчали фауну птахів на підвидовому рівні. Результати їх діяльності поставили М.М. Сомова, О.О. Браунера, Й.К. Пачоського, В.М. Артоболевського та інших перед необхідністю переосмислення підходів до вивчення виду та його систематичного місцезнаходження.

Зокрема, орнітолог Г. Дрессер багато зробив для популяризації наукових відкриттів вітчизняних учених М.О. Сєверцова, В.Л. Біанкі, М.О. Мензбіра, Б.І. Дибовського, О.А. Бялиницького-Бірулі, Г.І. Радде, С.О. Бутурліна, М.О. Зарудного серед вчених Заходу, публікував їх матеріали в британському орнітологічному журналі «Ibis». Серед українських орнітологів М.О. Зарудний системно вивчав підвидовий рівень фауни Харківщини, практично постійно застосовував потрібну орнітологічну номенклатуру. У результатах вивчення ним регіональної орнітофауни видно зв'язок з подальшими працями полтавського орнітолога М.І. Гавриленка.

Наступною тенденцією дослідження стала взаємодія оточуючого середовища та виду. Вивчення зв'язків і взаємовідносин між людиною, рослинними та тваринними організмами змусило орнітологів перейти до більш детального аналізу орнітофаун різноманітних територій з детальним вивченням біології та зоогеографії всього класу птахів, так і окремих видів. Ще в кінці ХІХ століття О.О. Браунер (1886, 1894, 1899) підготував кілька праць щодо географії птахів Херсонщини, Криму, користі та шкоди, що її завдавали птахи.

Відомості про повторне виявлення певного виду, частоту його зустрічей на досліджуваній території важливі для формування уявлень про регіональну орнітофауну, сталість і динаміку її видового складу. Таку тенденцію виявлено в працях М.М. Сомова (1897), М.О. Зарудного (1892, 1911), О.М. Нікольського (1891), пізніше – О.О. Браунера (1894, 1899), Б.С. Вальха (1900), Й.К. Пачоського (1912), М.В. Шарлеманя (1920, 1926) та інших зоологів.

Уже за нових соціально-політичних умов виникла необхідність системного вивчення питань боротьби з шкідниками, ведення правильної організації мисливського господарства, раціонального використання фауни промислових птахів, зрештою, формування раціональних начал охорони природи. Тому тенденція поглибленого вивчення й інвентаризації птахів, їх біології та господарського значення набувала все більшого значення, як і тенденція внесення у розвиток наукових досліджень ознак плановості.

Отже, основні тенденції орнітологічних досліджень варто розглядати комплексно. З одного боку простежено зміну тенденцій та пріоритетів відповідно до розвитку соціокультурного середовища та сформованого ним соціального

замовлення, що доводилося до наукової спільноти різними шляхами. З іншого – тенденції мали під собою наукове підґрунтя, формоване на основі вчення про еволюцію живої природи; у цьому разі еволюційна теорія виступила методологічною основою формування тенденцій орнітологічних досліджень.

У підрозділі 3.2. «Наукова інтелігенція та становлення орнітологічних досліджень» простежено діяльність наукової інтелігенції в організаційному забезпеченні становлення орнітологічних досліджень. Термін «наукова інтелігенція» правомірно вважати специфічно властивим для країн, які входили до сфери впливу Російської імперії. По-перше, інтелігенція забезпечувала діяльність державних та громадських органів управління державою. По-друге, саме на наукову інтелігенцію лягла функція забезпечення освіченості та оволодіння знаннями високого рівня як складової науки; водночас, просвітницької діяльності серед широких верств населення держави, надання належного рівня знань для самоосвіти та усвідомлення необхідності подальшого здобуття освіти.

Природно було очікувати, що діяльність людей розумової праці не залишиться поза увагою психологів та соціологів. Феномен інтелігенції старанно студіювала В.Р. Лейкіна-Свірська (1971), яка достатньо глибоко вивчала питання участі інтелігенції у неформальних, водночас, і структурованих об'єднаннях. Діяльність наукової інтелігенції у наукових товариств природодослідників з достатньою мірою повноти вивчив А.І. Барбарич (1984), розглянув організацію та становлення товариств, внесок київських учених О.О. Коротнева, В.К. Совінського, В.М. Артоболевського, М.В. Шарлеманя, О.М. Северцова. Представники наукової інтелігенції Харківського товариства природодослідників М.М. Сомов, О.М. Нікольський і П.П. Сушкін значно розширили географію орнітологічних досліджень, виявили закономірності розподілу тварин на території України та інших регіонів. Наукова інтелігенція Одеси органічно влилася до Новоросійського товариства природодослідників, лівову долю своїх зусиль зосередила на вивченні природи Півдня Російської імперії. Над вивченням птахів тут працювали О.О. Браунер, П.М. Бучинський, Й.К. Пачоський, С. Мокржецький, Г.І. Танфільєв, І.І. Пузанов та інші.

Дослідник суспільних процесів у середовищі наукової інтелігенції Г.В. Касьянов (1991) в оцінках її долі відобразив палітру політичних уподобань, настроїв і ставлення до «поточного моменту». Певний інтерес щодо розуміння долі та ставлення до інтелігенції викликала стаття Ю.Ю. Кондуфора (1989), вона стосувалася ролі Жовтня та його впливу на долі людей розумової праці. Автор розкрив складні та суперечливі процеси в середовищі української інтелігенції у період жовтневого збройного захоплення влади та наступної громадянської війни.

Закінчення XIX та початок XX століття характерні кількісно-якісними змінами середовища наукової інтелігенції. Зрозуміло, що закінчилося «золоте століття» у розвитку вітчизняного природознавства. Зрозуміло, що на цей період орнітологами та зоогеографами було підготовлено узагальнюючі праці та створено потужний масив знань про птахів. Зрозуміло, що реалії принципово іншого соціокультурного простору поставили наукову інтелігенцію перед необхідністю

вибору подальших пріоритетів життя, оскільки розвиток подальших орнітологічних досліджень «прив'язали» до прагматично-практичних завдань нової влади.

У підрозділі 3.3. «Роль наукових товариств у розвитку орнітології» показано роботу наукових товариств природодослідників з питань вивчення птахів, оскільки сформувалася нова природничо-наукова картина світу. Перше, реальну основу для розвитку біологічної складової природознавства склала сформована Ч. Дарвіном еволюційна теорія. Друге, розвиток фізики, хімії з їх фундаментальними відкриттями будови атома, розумінням природи світла з наступним формуванням квантової механіки стали революцією у сприйнятті будови мікро- та макросвіту. Третє, періодична система хімічних елементів стала основою для створення нових і перегляду вже відомих хімічних знань.

Нові соціокультурні умови виявляли й акумулювали протиріччя між реальними запитами наукової інтелігенції стосовно власних дій та можливостями царського режиму щодо їх задоволення. Створення товариств природодослідників стало альтернативою вирішення цього протиріччя. Зокрема, досвід Вільного економічного товариства (1765), Товариства природодослідників при Московському університеті (1805) у питаннях природознавчих досліджень, їх практичної спрямованості суттєво та позитивно сприяв вирішенню питання організації. Наукове співтовариство також виступило з ініціативою щодо самоорганізації, яку оприлюднило на Першого з'їзду природознавців (1867-1868 років). Передумови для створення на українських територіях перших товариств природодослідників при класичних університетах – Харківському (1869), Київському (1869) та Новоросійському (Одеському) (1869) виникли об'єктивно. Їх спонукала відміна кріпосного права (1861), істотні зміни, внесені до статутів класичних університетів (1863), а також важливі рішення Першого з'їзду природодослідників (1867-1868 років), до яких була змушена прислухатися влада.

Діяльність Товариств природодослідників ґрунтовно вивчали О.Я. Пилипчук (1992), В.С. Савчук (1994), Н.Д. Колосовська (1999) Коробченко А.А (2016), окремі питання вивчення птахів членами товариств на території України розглянуто у дисертаціях К.О. Черненко (1998), В.В. Іванціва (2003), М.Ю. Караванської (2006), Н.В. Шуманської (2007), дисертаціях О.М. Хохлової (1998), Л.І. Демкович (2001), О.В. Романець (2003), І.Б. Вашеняк (2005), В.Ю. Ратнікова (2005), О.С. Чубрей (2006), О.А. Слободиської (2007), М.М. Рогожі (2007). Ці та інші історики науки довели, що наукові товариства природодослідників відіграли важливу роль, зокрема, у розвитку української зоогеографічної науки. Члени товариств провели значний обсяг робіт, пов'язаний з вивченням різноманітних сторін життя птахів. Особливо це виявилось у науковій діяльності М.М. Сомова, О.М. Нікольського, П.П. Сушкіна, В.М. Артоболевського, Б.О. Домбровського, М.В. Шарлеманя, О.О. Браунера, П.М. Бучинського, Й.К. Пачоського, С.О. Мокржецького, Г.І. Танфільєва, І.І. Пузанова та інших.

У підрозділі 3.4. «Вплив університетської освіти та науки на розвиток напрямів вивчення птахів» розкрито процес формування впливу університетської освіти та науки на розвиток напрямів дослідження птахів, що стало закономірним явищем у соціокультурному просторі тогочасної Російської імперії.

Саме університети ставали осередками духовного та культурного життя краю, готуючи управлінців і фахівців для різних галузей господарського комплексу держави. Середовище професорів вищої школи у поглядах на своє призначення було суперечливим: частина професорів бачила своє завдання у підготовці фахівців для практичної діяльності; інші – поєднували викладацьку роботу з дослідницькою, організовували та проводили експедиції, подорожі, подорожі та екскурсії разом зі студентами. Відповідно, період становлення інституціональної структури університетів, сприйняття її як дослідницької, виявився нетривалим. Тому вивчення різних питань життя птахів постало від початку створення університетів України.

Аналіз інституціональної структури університетів показав, що зоологічний кабінет Харківського університету створено в 1807 році, аналогічний у Київському – 1834 року на основі експонатів Кременецького ліцею та Віленського університету, у Новоросійському – від 1865 року на базі кабінету натуральної історії Рішельєвського ліцею. Тобто, виникла мережа інституціональних структур, яка володіла орнітологічними матеріалами, брали участь у навчальному процесі. Пізніше створені Катеринославський (1918), Таврійський (1918) та Кам'янець-Подільський (1918) університети відразу приступили до створення зоологічних музеїв, тісно співпрацювали з місцевими краєзнавчими музеями, які володіли на той час достатньо багатими (тушки, опудала та шкурки) орнітологічними об'єктами.

Музей природи Харківського університету унікальний, володіє найбільшою в Україні колекцією птахів. Вся колекція птахів нараховує понад 19 тис. одиниць зберігання. Уже в 1848 році зоологічний кабінет університету Св. Володимира було перетворено на зоологічний музей, роботи з реорганізації виконано під керівництвом зоолога К.Ф. Кесслера, який водночас з викладацькою роботою керував зоологічним кабінетом. Значний обсяг робіт з розширення зоомузею зробив В.М. Артоболевський. На сьогодні фонди музею нараховують понад 14 тис. одиниць зберігання орнітологічного характеру. Основу формування фондів зоомузею Новоросійського університету склала унікальна колекція зоолога О.Д. Нордмана, передана ним до Рішельєвському ліцею в 1849 році. У 1868-1869 роках придбано цінну колекцію екзотичних птахів (зокрема, 120 видів з острова Ява (Індонезія). Активну участь у становленні та розвитку музею університету взяли І.І. Мечников, О.О. Ковалевський, О.О. Браунер.

У підсумку слід відзначити, що роль університетів, їх викладачів у питаннях формування напрямів організації та ведення досліджень птахів була вирішальною, саме університети стали центрами вивчення птахів з багатьох об'єктивних причин.

У підрозділі 3.5. «*Етапи розвитку української орнітології*» висвітлено передумови виникнення кількісних змін у знаннях, які ставали ознакою наступного етапу в розвитку української орнітології. Питання про етапи розвитку орнітологічних досліджень дуалістичне: орнітологія як наука, володіє необхідними ознаками самостійної науки, разом з тим, вона невід'ємна частиною зоології, їй властиві загальні ознаки розвитку науки про тварин.

Вивчення джерел показало, що періодизація історії розвитку орнітології до середини XIX століття практично повною мірою повторила історично складену періодизацію розвитку природознавчої науки. Це твердження добре ілюстрували

роботи зоологів О.Д. Нордмана (1840), О.В. Черная (1849), які вивчали тваринний світ південно-західних територій Російської імперії. Вперше етапи розвитку орнітології в історичній ретроспективі найбільш повно розглянув М.М. Сомов (1897) щодо птахів Слобожанської України та прилеглих до неї територій. Істотно розширив і доповнив розвиток уявлень про етапи розвитку української орнітології Ф.Й. Страутман (1960), який провів ґрунтовне дослідження історії української орнітології, залучивши до розгляду ранні наукові матеріали про птахів з території Поділля, Галичини та Волині.

Аналіз накопичення наявного орнітологічного матеріалу в часово-просторовому континуумі дав підстави стверджувати, що першим став етап інтуїтивного накопичення орнітологічних відомостей. Активну участь у зборі відомостей про птахів брали не тільки орнітологи-аматори природи, до них приєднувалися й професійні орнітологи І. А. Криницький, О.В. Чернай, А.Л. Андржейовський, Ю.І. Сімашко. Другий період почався з 1859 року, пояснення здобутих і накопичених орнітологічних матеріалів все більше відбувалося на основі теорії еволюції. Це довів аналіз наукових праць К.Ф. Кессера, Германа Гебеля, Густава Бельке, В.Й. Дзедушицького, Б.І. Дибовського, О.Ф. Брандта та інших вчених. Етап тривав до 1917 року та закінчився узагальнення відомостей, вийшли праці М.О. Мензбіра «Птахи России» (1892-1895), М.М. Сомова «Орнітологічна фауна Харківської губернії» (1897), М.О. Холодковського, А. О. Силантьєва «Птахи Європи» (1901)

Аналіз історії орнітології дав підстави для виділення окремого періоду орнітології радянської доби. Почався з 1920-х років, мав своїм підґрунтям явище національного відродження. До цього періоду належать праці Б.С. Вальха (орнітофауна Катеринославщини, Харкова), В.М. Артоболовського (птахи Чернігівщини, Київщини), В.П. Храневича (орнітологія Поділля), Х.Д. Великохатька (орнітофауна Білоцерківщини), Д.М. Боголєпова (орнітологія Кам'янецького повіту), І.Г. Підоплічка (орнітофауна Київщини), Б.М. Попова (орнітофауна Київщини), О.О. Браунера (фауністика Півдня України), В.Г. Аверіна (орнітологія Харківщини), М.І. Гавриленка (орнітологія Полтавщини та суміжних територій), М.В. Шарлеманя (орнітологія Київщини та України). З 1930-х років він розвивався потужніше, але став скороминущим, отримав окреме визначення – «розстріляне відродження». Найбільш характерні для цього періоду особисті та наукові долі українських учених М.І. Гавриленка (Полтавщина), М.П. Леонтовича (Миколаївщина), Д.О. Белінга та Д.М. Борзаковського (м. Київ), В.І. Бруховського (Житомирщина), В.М. Мартіно (Крим), В.П. Храневича (Поділля), К.Є. Сіянка та Г.І. Рібєргера (Асканія-Нова), Х.Д. Великохатька (Київщина) та низки інших.

У підрозділі 3.6. «Орнітологія України в контексті розвитку орнітології Російської імперії та СРСР» відображено розвиток української орнітології в її взаємозв'язку із загальним розвитком науки про птахів. Він невіддільний від встановлення її істинного стану та розуміння процесів розвитку, розширення та поглиблення дослідницької діяльності, яка ввібрала в себе відомості про птахів, починаючи з другої половини ХІХ та до початку 40-х років ХХ століття.

Ретроспективний огляд питання показав, що старші покоління вітчизняних орнітологів стали зв'язковою ланкою між попередніми та наступними поколіннями орнітологів, володіли необхідними відомостями не лише про організацію та координацію досліджень у галузі орнітології, вони створили визнані науковою спільнотою наукові орнітологічні центри та сформували наукові школи. Одним з провідних центрів став Московський університет. На середину XIX століття він займав провідні місця у питаннях дослідження тваринного світу Російської імперії й інших частин Землі. Саме в ньому сформувалася перша вітчизняна зоологічна школа на чолі з К.Ф. Рульє. Серед його перших учнів – М.О. Сєверцов. Його учень М.О. Мензбір істотно вплинув на формування та розвиток теоретичних і практичних питань подальшого розвитку орнітології. В орбіті наукових інтересів університету щодо вивчення птахів знаходився й М.М. Богданов, який мав істотний вплив на формування наукових вподобань О.М. Нікольського та інших українських вчених.

Цілісний аналіз ситуації показав, що розвиток орнітологічних досліджень на українських територіях характерний трьома особливостями. Перша особливість сформувалася у науковому просторі Російської держави до 1917 року та характерна відсутністю централізації та координації питань вивчення птахів. Їй властива поліцентричність наукових досліджень, пов'язана з персоналіями видатних вчених-орнітологів. Окрім того, ні зоологічний музей Академії наук Російської імперії, ні жодне з наукових товариств природодослідників не могли координувати вивчення птахів через брак підготовлених фахівців з координування. Друга особливість виявилася після 1917 року з часу утворення Української Академії Наук. Формування її інституціональної структури, зокрема, створення Зоологічного музею УАН, котрий пізніше реорганізовано в Інститут зоології АН УРСР (1930), підпорядкування йому створеної раніше системи біологічних станцій позитивно вплинуло на стан вивчення птахів. Найбільш плідно у цей час працювали дослідники птахів М.В. Шарлемань, В.Г. Аверін, Б.С. Вальх, В.П. Храневич, М.І. Гавриленко, М.Й. Бурчак-Абрамович та інші. Третя особливість пов'язана з істотною централізацією, плановістю та підпорядкуванням орнітологічних досліджень питанням соціалістичного будівництва, переведення отриманих даних про життя птахів у площину практичного використання.

У підсумку слід зазначити, що В.Є. Борейко (1995), Т.О. Атемасова, І.П. Кривицький (1999), О.Я. Пилипчук (2002), А.А. Коробченко (2007) достатньо повно розглянули розвиток окремих питань орнітології в Україні, вивчили шляхи її становлення через життєвий шлях і наукову діяльність відомих вчених, сприйняття суспільством отриманих результатів, різних шляхів і форм їх оприлюднення.

У розділі IV «Інституціоналізація становлення та розвитку зоогеографії» висвітлено процес інституціоналізації становлення та розвитку зоогеографії.

У підрозділі 4.1. «Інституціоналізація процесу становлення та розвитку зоогеографії» показано, що її становлення і розвиток як окремої галузі знання, припали на початок другої половини XIX століття, виникли на перетині наукових інтересів фауністики, систематики, географії, геології, палеонтології та інших наук.

Публікації Г.М. Добрава (1964, 1966, 1968) з питань наукознавства мали принципового значення, оскільки вказали на те, що процес інституціоналізації науки

порівняно молодий. Вчений підкреслив, посилаючись на узагальнений світовий досвід, що 2/3 всіх науково-технічних знань та 90 % науково-технічної інформації, виробленої людством, знаходяться на історичній глибині минулих 65 років нашого століття. Різною мірою питання інституціоналізації дослідили С.В. Шухардін (1961), В.М. Глушков (1965), Б.М. Кедров (1965), С.Р. Микулінський (1966), С.Г. Кара Мурза (1981), Ю.А. Храмов (1982), Б.А. Малицький (1994) та інші.

Інституціональну основу зоогеографії склали соціально-гуманітарні системи, які виникли внаслідок виконання суспільного замовлення – навчальні заклади, спеціальні науково-дослідницькі установи, наукові товариства природодослідників. Процес подальшого професійного формування навчальних закладів, удосконалення їх структури спрямовувався на кадрове забезпечення державних і соціальних інститутів, підготовку до науково-дослідницької діяльності та підтримання цілісної інфраструктури науки. Спеціальні науково-дослідницькі заклади в Україні класичного вигляду постали восени 1918 року, виникла Українська Академія Наук з кафедрами за напрямками, пізніше – інститутами, зокрема, Інститутом зоології (1930). Подальше структурування інституту привело до створення відділів за напрямками досліджень. Створено Дніпровську (1909) та Донецьку (1914) біологічні станції. Діяльність наукових товариств природодослідників розглянута вище, варто лише підкреслити їх приналежність до інституціональних структур зоогеографічної науки.

Встановлено, що процес становлення і розвитку інституціональних структур української зоогеографії став необхідною умовою. Саме завдяки виникненню, кількісному й якісному їх нарощуванню виникло розуміння єдності та цілісності явищ у розвитку зоогеографічних досліджень тваринного світу. Перехід кількісних змін у знаннях про поширення і розподіл тварин у нову якість привів учених до розуміння потреби розроблення власної моделі зоогеографічного розподілу території України.

У підрозділі 4.2. «Структура та форми інституціоналізації зоогеографії» інституціоналізацію розглянуто як процес у соціокультурному середовищі, характерний послідовними змінами стану досліджуваного об'єкта у часі та просторі. Тому в структурі зоогеографії виокремлено декілька субструктурних блоків, які різняться між собою смисловим навантаженням, організаційними основами, функціями, людським фактором та кінцевими результатами діяльності. До них віднесено: наукові товариства природодослідників, спеціалізовані наукові заклади, вищі навчальні заклади, існуючі природознавчі (зоологічні) музеї та біологічні станції.

Аналіз діяльності згаданих вище інституціональних структур від останньої чверті XIX ст. до початку 20-х років XX ст. дав підстави констатувати, що було створено специфічне наукове середовище, яке достатньо гнучко реагувало на суспільні запити. Перехід на планово-командну систему управління сповільнив гармонізацію відносин суспільства та окремих інституціональних структур, пізніше привів до саморозпуску через неможливість їх перереєстрації.

Встановлено динамічний характер існування інституціональних структур, їх здатність змінюватися у часі та просторі під впливом різноманітних чинників, у більшості випадків викликаних соціально-економічними та науковими потребами.

У підрозділі 4.3. «Інституціональний аспект орнітологічних досліджень» показано структурування орнітологічних досліджень, які від початку їх проведення спиралися на два загальноприйнятих в орнітології методи – спостереження з фіксацією результатів і наступним їх узагальненням, пізніше – окільцювання з аналізом місць знайдення кілець як локус-показників обширу розселення чи віддалі здобування птахів від місця кільцювання.

Інституціоналізація орнітологічних досліджень базувалася на матеріалах, отриманих професійними вченими-орнітологами, які працювали в товариствах природодослідників, штатними співробітниками спеціалізованих наукових установ і тими, хто входив до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів і вів цю роботу.

На українських територіях (М.В. Шарлемань (1936), стаціонарні спостереження хребетних розпочалися після 1850-х років. Часово-просторовий аналіз видового складу птахів, отриманий шляхом спостережень показав, що інституціоналізація відомостей про птахів відбувалася у моменти кількісного переходу зібраних відомостей у якість набуття нового знання, що надалі ставало основою для формування нових основоположних уявлень, концепцій, зафіксованих шляхом публікації в наукових виданнях або монографіях. Порівняльний аналіз результатів поглибленого вивчення (ревізій) орнітофауни з різних частин України, поданих у працях М.М. Сомова (1897), М.В. Шарлеманя (1938), Г.В. Фесенка й А.А. Бокотея (2000), показав зростання кількості видів і родин птахів.

У цілому інституціональний аспект орнітологічних досліджень виявився складною системою, наповненою професійними орнітологами, аматорами природи, результатами вивчення птахів, належним чином оприлюдненими, відповідними структурами регулюючого характеру. Ця система у першій третині ХХ століття зазнала диференціації та наступної інтеграції у колективні наукові дослідження.

У розділі V «Вчені-зоогеографи та наукові школи у часово-просторовому континуумі» проаналізовано роль особистості вченого, його впливу на становлення і розвиток зоогеографії, нових напрямів досліджень і виникнення наукових шкіл.

У підрозділі 5.1. «Антропічність української зоогеографії» показано «олюднення» української зоогеографії постатями вчених-природодослідників, оскільки терміни «антропогенний», «антропний принцип» не передавали явища наповнення дослідницького простору персоналіями вчених. Розвиток людства в ХХ столітті переконливо довів, що філософія антропоцентризму у ставленні до природи стала основною причиною екологічної кризи, ґрунтованої на домінуванні виду *Homo sapiens* над іншими. Пізніше у філософії, соціології, історії науки з'явився термін «антропний принцип». Одним з перших його використав космолог А.Л. Зельманов (1955).

Термін «антропічність», введення якого викликане необхідністю уточнення місця «спостерігача» в процесах вивчення хребетних тварин (птахів), виникнення закономірностей їхнього розселення на відповідних територіях. Термін жодним чином не заперечує або корегує згадані вище та неодноразово використовувані науковою

спільною терміни. Тому антропічність нами сприймається як «олюднення» континууму суб'єктами-дослідниками, оскільки саме вони змогли неупереджено дослідити та пояснити незмінність біосфери в усвідомленому часі та просторі, а також розуміти безперервність її розвитку (під впливом абіотичних і біотичних чинників).

Важливо відзначити, що істотний внесок у розвиток антропічності природознавства зробив В.І. Вернадський. У циклі робіт, присвячений внеску у розвиток вітчизняної науки, вчений належним чином відзначив наукову діяльність В.В. Докучаєва, М.В. Ломоносова, Ф.Ю. Левінсон-Лесінга, К.К. Гедройца, В.А. Обручева, О.П. Карпінського, С.П. Глазенапа, П.А. Зам'ятченського, Адольфа фон Кенана, Альфреда Лакруа, Карла Ліннея, К.М. Бера. Зрозуміло, що «олюднення» природознавства зазваними персоналіями вчених дозволило зробити висновок про значення особистості у розвиткові науки. Вчений вважав, що роль окремих вчених у науковій творчості не може бути замінена колективною працею багатьох. Причина у здатності до інстайтності конкретної обдарованої особистості.

У підрозділі 5.2. «Формування, розвиток і діяльність наукових шкіл орнітології» показано, що процес їх існування знаходився у прямому зв'язку з антропічність дослідницької діяльності.

Встановлено, що від початку другої половини ХІХ століття вітчизняну орнітологію репрезентувало декілька науковців, які своїми особистісними та інтелектуальними якостями вигідно виділялися на загальному науковому тлі. Зрозуміло, що саме вони притягували до себе обдаровану молодь, залучали її до наукового пошуку, спільно творили науку та належним чином представляли на загальнодержавному рівні результати спільної роботи. Крім того, характер пізнавальної діяльності для дослідників у другій половині ХІХ століття визначався перемогою еволюційного принципу в біологічних науках, що дозволило сформувавши методологію пізнання в цілому та множину методів, які сприяли веденню суб'єкт-об'єктного діалогу як форми пізнання оточуючого природного середовища.

Якостями специфічного середовища для створення творчого мікроклімату володіла кафедра вищого навчального закладу, як об'єднання науковців однієї або кількох споріднених наукових дисциплін. Взірцем такого середовища, можна вважати кафедру зоології хребетних фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира, яку ще з 1842 року очолював К.Ф. Кесслер.

Зрозуміло, що наукові школи займали особливе місце у питаннях вивчення розселення птахів. Слід підкреслити, що представники орнітологічних наукових шкіл, у переважній своїй більшості викладачі біологічних дисциплін провідних університетів держави, складали її основу, саме навколо них гуртувалися молоді вчені сили й орнітологи-аматори.

Нами запропоновано перелік орнітологічних наукових шкіл, які пройшли процес формування, розвитку та діяли на території України Основи Харківської орнітологічної наукової школи заклали І.А. Криницький, І.О. Калениченко, О.В. Чернай, їх справу продовжив М.М. Сомов. Підвалини Київської своїми працями створили А.Л. Андржейовський, Г. Гебель, але її творцем став К.Ф. Кесслер. Новоросійську орнітологічної наукової школи створив О.Д. Нордман своїми науковими працями та орнітологічними зборами музею Рішельєвського

ліцею. Грунт для Подільської склали праці А.Л. Андржейовського та Г. Бельке, керував її роботою В.П. Храневич. Львівська мала багату й славу історію, найбільш виразна її постать – В.Й. Дзедушицький, в її орбіті Б.І. Дибовський.

Орнітологічні наукові школи виконували унікальні завдання стосовно організації вивчення процесу становлення і вивчення явища орнітогеографії, забезпечували тяглість їхніх традицій.

У підрозділі 5.3. «Зоогеографія в часово-просторовому континуумі» показано змінюваність, динаміку та трансформації розвитку зоогеографії у часі та просторі.

Відзначено, що подальший розвиток зоогеографії знаходився у прямій залежності від безпосередньої зміни простору та часу, пов'язаної з соціокультурними та політичними чинниками й пріоритетами, тому отримувані знання на кожному етапі їх здобуття тяжіли до релятивізму. Переконливим прикладом такого твердження послужила тривала полеміка щодо приналежності зоогеографії, яка виникла у наукових колах. На перший погляд, зоогеографія належить до географічних наук, адже рослини та тваринні організми є невід'ємними частинами природних географічних угруповань, ландшафтів. Однак, на нашу думку, зоогеографія належить до зоологічних наук, позаяк об'єктом дослідження є тварини, які знаходяться у взаємозв'язку з відповідною частиною суші. Загадане вище дає підстави бачити зоогеографію наукою комплексною, певною ланкою в структурі міждисциплінарного синтезу природознавчих наук. Визначальною умовою розвитку зоогеографії у подальшому ставало унікальне поєднання підготовлених фахівців-зоологів у класичних університетах, їх результативна дослідницька діяльність. Наприкінці ХІХ століття аматори природи долучилися до процесів вивчення хребетних тварин, йшло поєднання отриманих знань і бажання краще пізнати свій край, його природу. Спочатку вони носили характер дослідження фауни з включенням елементів фенології, систематики, спостереження сезонних явищ. Пізніше, на початку ХХ століття намітилася істотна диференціація знань стосовно окремих класів хребетних тварин. Отримали остаточне виокремлення і наповнення знання про рибу, земноводних, плазунів, птахів і ссавців. Вийшли друком капітальні монографії М.М. Сомова (Харків), О.М. Нікольського (Санкт-Петербург), М.О. Холодковського і А.О. Силантьєва (Москва). Характерно, що монографії містили значний пласт матеріалів стосовно зоогеографії тварин. Спостережено явища синтезу природничого знання та диференціацію його.

Начала уявлень щодо поширення тварин були сформовані М.О. Северцовим (1873). Однак, завершення формування уявлень про закономірності зоогеографічного розподілу тварин відбулося завдяки розробленню основ вчення про природні зони, запропонованого В.В. Докучаєвим (1898). Сказане дозволило встановити, що дослідження закономірностей розподілу тварин з науковою та прикладною метою в дійсності носило системний характер, формований насправді соціокультурним розвитком. Нові соціально-економічні відносини формували необхідність освоєння незаселених територій, які з об'єктивних причин інтродукувалися в культуру промислового та сільськогосподарського виробництва. Цьому сприяли збільшення підготовки фахівців у вищих навчальних закладах,

розвивалася наука, зокрема, природознавча, виникали об'єктивні причини для фундаментальних відкриттів, значна частина яких впроваджувалася у практику.

Поряд з фауністичними дослідженнями йшла наукова робота й за іншими напрямками. Так, формування клітинної теорії теоретично допомогло до середини XIX століття розділити світ живої природи на ботаніку та зоологію, відтак, цитологія та гістологія стали спільними для обох гілок біології. Від цих наук один крок до формування ембріології з її напрямками: порівняльної ембріології та еволюційної морфології. Водночас, йшло вивчення закономірностей індивідуального розвитку (онтогенезу), воно вело до оволодіння процесом індивідуального формотворення (онтоморфозу), аналогічно – дослідження законів спадковості давало можливість вивчити спадкові форми.

Формування уявлень щодо місця зоогеографії в системі природничих наук лише окреслено через діяльність найбільш яскравих і виразних постатей української зоології, напрями їх наукової діяльності та величину особистого внеску в її розвиток та зоогеографії зокрема. Питання антропічності української зоогеографії наочно підтвердило, що людський фактор у розвитку науки завжди виступав вирішальним чинником її розвитку та руху вперед.

У розділі VI «Тенденції змінності оцінки розвитку зоогеографії в Україні» підкреслено наявність і відносність оціночних суджень стосовно розвитку зоогеографії.

У підрозділі 6.1. «Історія розвитку концепції регіональної зоогеографії птахів» показано наступність системи суджень, уявлень і наукових поглядів щодо розвитку зоогеографії. На думку багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених-зоологів (Нікольський, 1905; Сушкін, 1914; Мензбір, 1923; Козлов, 1928; Шарлемань, 1937; Козлова, 1938, Дарлінгтон, 1947; Умінський, 1968), зоологія, в силу різних причин, виявилася найбільш дослідженим розділом природничої науки. Уже на початку другої половини XIX століття у соціокультурному просторі Російської імперії відбулися істотні соціальні зрушення, зумовлені достатньо швидкими та потужними соціокультурними трансформаціями у суспільстві, перш за все, було ліквідовано кріпосне право. Розвиток біології цього періоду характерний послідовним поширенням теорії еволюції та бурхливим розвитком морфології, ембріології та філогенії, які активно розвивалися у зоології та орнітології.

Нова парадигма розвитку зоології як система концептуальних уявлень і настанов, нерозривно пов'язана із загальним розвитком науки про хребетних тварин і географією їх поширення. Зоолог О.М. Бобринський (1927, 1949) вважав, що у зоогеографії хребетних виділяються напрями зоогеографії фауністичної, екологічної й історичної. Навпаки, І.І. Пузанов (1936) вважав її наукою цілісною, а напрями – етапами науково вмотивованого вивчення. Кінець XIX століття показав нові здобутки у питаннях систематики, фауністики та зоогеографії. Вийшли у світ капітальні орнітологічні монографії – праці М.М. Сомова (1897), М.О. Мензбіра (1892-1895), О.О. Холодковського й А.О. Силантьєва (1901).

Монографія М.М. Сомова, як винятковий зразок вивчення орнітофауни адміністративно обумовленої території, засвідчила процес формування *концепції регіональної орнітології*, адже стосувалася Слобожанщини та суміжних територій.

Соціально обумовленою стала *концепція регіональних особливостей поширення видового складу птахів*, яка, успішно поєднала потреби фундаментальних і прикладних досліджень (О.М. Нікольський (1905), В.Г. Аверін (1912), О.О. Браунер (1923), В.П. Храневич (1925), М.І. Гавриленко (1927), М.В. Шарлемань (1932)). Розвиток еволюційних уявлень заклав начала *концепції цілісних територіальних фауністичних комплексів*, виниклих у процесі розвитку (М.В. Шарлемань (1938)).

Зрозуміло, що процес подальшого розвитку соціокультурного простору стає все більше наукоємним і залежить від продукування новітніх наукових даних і високих технологій, закономірною бачиться причинно-обумовлена потреба оновлення основних засад науки як найвищого вияву свідомості через набуті, осмислені та застосовані на практиці знання.

У підрозділі 6.2. «Трансформація уявлень про зоогеографію птахів» показано послідовну зміну наукових уявлень і пріоритетів географії поширення птахів.

Надмірний акцент на фауністичній складовій зоологічних досліджень, особливо на початковому етапі вивчення птахів, виявив проблему недостатньої консолідації окремих напрямів зоогеографії, це призвело до порушення цілісності сформованого понятійного та категоріального апарату, методів і прийомів наукових досліджень орнітології. Зоолог М.О. Бобринський (1927) відзначив, що зоогеографія ставить собі за мету простежити поступову історичну змінюваність всієї сукупності тварин певної території, тобто, вивчає одне з явищ загальної еволюції. Цим учений підтвердив думку про наступність пізнання світу живої природи. Потужний розвиток господарського комплексу Російської імперії, а потім СРСР неминуче вносив глибокі зміни в природу (Дементьев, 1958). Ці зміни добре проілюструвала праця М.В. Шарлеманя (1960), що показала зміни орнітофауни околиць Києва за останні п'ятдесят років. У відомостях про розселення птахів виявлено два зустрічних потоки знань. Перший – відомості про фауни птахів окремих територій та їх походження, це, зокрема, праці М.О. Зарудного, М.М. Сомова, О.М. Нікольського, О.В. Черная, як виразників накопичувального періоду зоогеографії та історичного підходу до оцінки походження фауни цих територій. Другий – виявлення, поширення та визначення видового складу птахів, розподілу по відповідних біоценозах: М.О. Мензбір, пізніше А.О. Силантьєв та вихований на їх працях М.І. Гавриленко, а також О.О. Браунер, Й.К. Пачоський, В.І. Бруховський, В.Г. Аверін та інші вчені. Вивчення розселення птахів на території України М.В. Шарлеманем (1932, 1934, 1935) дозволило виявити кількісний склад видів і підвидів, їх динаміку, провести порівняльний аналіз щодо раніше виявлених відомостей, зокрема, щодо географії їхнього розселення. Як підсумок, вчений підготував унікальну монографію «Птахи УРСР» (1938).

У підрозділі 6.3. «Зоогеографія птахів та глобальний розвиток науки» показано загальнонаукове значення вивчення птахів та зібраних знань про них.

Місце зоогеографії України та географії птахів у контексті глобальних проблем окреслено двома загальними ознаками: по-перше, зібрані відомості дали уявлення про цілісність української зоогеографії та невід'ємність її органічної складової - орнітології; по-друге, розвиток знань про географію птахів сприйнято в контексті європейської орнітології.

Послідовна соціокультурна та наукова діяльність українських зоогеографів стала відповіддю на одну з найважливіших проблем ХХ століття – глобальну проблему виживання людства, оскільки впродовж останніх десятиріч все більшу тривогу викликає стан середовища існування (життя) виду *Homo sapiens*. Основна причина глобальних екологічних проблем – нераціональне природокористування, характерно, що більшість "промислових революцій" у світі відбулася через нещадне використання мінеральних, лісових, водних та інших ресурсів.

Середовище вчених-природознавців ще до початку 30-х років ХХ століття усвідомило потребу охорони природи, зокрема, унікальних груп хребетних тварин. Серед них виокремилася група, яка послідовно вивчала питання охорони птахів у їх річному біологічному циклі життя. Відомо (Р. Пітерсон, 1947, 1966), що з 500 мільйонів птахів, які щороку відлітають з Європи до Азії та Африки на зимівлю, третина не повертається.

Переважна більшість орнітологів світу переконана, що нині у світовій орнітофауні птахи представлені приблизно 8700 видами. Тобто, існує близько 8700 різних форм, які за звичайних умов не схрещуються між собою (на сьогодні самостійність виду визначається за п'яти основними критеріями). Вони поділені на 27 рядів і 170 родин. Втім, спеціалісти розходяться у питаннях стосовно точної кількості видів у різних родах у зв'язку з різними методиками кількісних підрахунків. Одне безсумнівно: більше 5000 видів – співочі птахи...

ВИСНОВКИ

1. Історіографічний аналіз проблеми становлення і розвитку зоогеографічної науки впродовж другої половини ХІХ та до початку 40-х років ХХ століття проведено на широкій основі публікації фауністичних досліджень, підсилених науковими виданнями наукових товариств, офіційних наукових установ, університетської та громадянської періодики, науково-дослідницьких центрів, окремими виданнями та збірниками профільних праць учених фауністів. Це дозволило комплексно виявити основні етапи становлення основ зоогеографії, трансформацію кількості знання в його нову якість – окрему галузь науки. Розкрито основні внутрішні закономірності її становлення й розвитку, чинники соціально-економічного, політичного та демографічного векторів впливу на напрями наукових досліджень, співвіднесено результати з розвитком світової зоогеографії.

2. Принциповим моментом у вирішенні порушеної проблеми стала доказовість її джерельної бази, до неї віднесено публіковані та оригінальні документи державних (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України) та відомчих архівів (Архів Президії Національної академії наук України), матеріали Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського та Інституту зоології НАН України.

Значний масив джерел склали оригінальні праці відомих вітчизняних зоологів, вчених природознавчих кафедр університетів, академічних наукових установ, різноманітні періодика, що наповнило історичний контекст розвитку зоогеографії новими знаннями, показало його релятивізм та коливання в залежності

від кон'юнктури соціокультурного простору, зміни поглядів та наукової парадигми в цілому. Залучення нових документів архівів, матеріалів періодичних видань дозволило зробити нові висновки, уточнити раніше зроблені, інтерпретувати події.

3. Усвідомлено процес пізнання тваринного світу через застосування основних законів філософії, розуміння одиничного і загального, пошук закономірностей виникнення і розвитку знання через аналіз і синтез фактів, що суттєво посилило розуміння фактів, успіхів і помилок. Поєднання емпіричного і раціонального обрано як один з важливих методологічних орієнтирів. Доведено, що роль зоогеографії в системі зоологічних наук є фундаментальною, оскільки отримані результати є науковоутворюючими, водночас, вони не знайшли належного відображення в історико-науковій літературі. Застосування теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену зоогеографії хребетних тварин в цілому та географії птахів, зокрема, дозволило з'ясувати, що істинні знання отримувалися в процесі дослідницької діяльності.

4. Виявлено, що узагальнення результатів біогеографічних, а потім і зоогеографічних результатів стало неминучим результатом суб'єкт-об'єктного діалогу, набуло ознак багатомірності, оскільки суб'єкт пізнання від початку був наділеним здатністю до чуттєвого та раціонального. Наявний науковий доробок вчених-зоологів поставив істориків науки і техніки перед необхідністю осмислення явища антропічності як «олюднення» дослідницького процесу, «населення» його вченими, і не тільки ними, як суб'єктами вивчення природи. Слід відзначити і те, що на початку ХХІ століття методологія науки визначається її завданнями, орієнтирами на здійснення пошуку та отримання результату. Процес виникнення, становлення та розвитку зоогеографії на українських територіях у складі Російської імперії, СРСР мав особливості щодо зоогеографічного поділу території. Так, у зоогеографічному відношенні М.О. Мензбір (1882) розглядав територію України, зважаючи на географічні паралелі, тому не вважав Дніпро як зоогеографічну межу та чинник впливу на формування зоогеографічних таксонів. Навпаки, О.М. Нікольський (1905), І.І. Барабаш-Нікіфоров (1928) і М.В. Шарлемань (1938) розуміли значення Дніпра як меридіональної межі поширення окремих видів М.В. Шарлемань, найбільш повно для свого часу використав Дніпро як межу зоогеографічних районів.

5. Вчені-зоогеографи України (О.М. Нікольський (1905), О.О. Браунер (1923), В.П. Храневич (1925), І.І. Барабаш-Нікіфоров (1928), М.В. Шарлемань (1937) запропонували власні схеми зоогеографічного поділу території України. Слід зауважити, що лише М.В. Шарлемань побудував детальну схему зоогеографічного поділу території України, ґрунтовану на відомостях про закономірності географічного розподілу птахів. Маючи значну кількість експедиційного та колекційного матеріалу, він розділив зоогеографічні райони на менші зоогеографічні одиниці, зберіг ідею річки Дніпра як меридіональної межі. Для зоогеографії України особливістю став яскраво виражений регіональний характер закономірностей розподілу тварин, обумовлений, на наш погляд, істотною географічною протяжністю українських територій відносно меридіанів. Вивчення хребетних мало свої пріоритети, йшло не тільки приростання фундаментальних знань про тваринний світ окремих територій, відбувалося вивчення тваринного світу

її значимих за розміром частин. На українських територіях такі дослідження вели І.А. Криницький, І.О. Калениченко, А.В. Чернай (Слобожанщина), О.Д. Нордман (Таврія), К.Ф. Кесслер (Київщина). Дослідження Галичини на середину XIX століття вели природознавці К. Водзіцький, К.С. Петруський, на Поділлі та Волині активно вивчав тварин А.Л. Андржейовський.

6. Остаточне вивчення фауни хребетних і, зокрема, птахів, завершилися до початку 90-х років XIX століття та характерне виходом «у світ» монографій: М.О. Мензбіра «Орнітологічна фауна Європейської Росії» (1882), М.М. Богданова «Перелік птахів Російської імперії. *Conspectus avium Imperii Rossici*». Вип.1.(1885). У наступне десятиліття їх кількість зросла: праці М.О. Мензбіра «Птахи Росії», Т.І, ІІ. (1893, 1895), М.М. Сомова «Орнітологічна фауна Харківської губернії (1897), М.О. Холодковського й А.О. Силантьєва «Птахи Європи» (1901), останні три монографії стали наслідком ревізії раніше здобутих відомостей про фауну птахів. На кінець XIX століття у вивчення процесу становлення і розвитку зоогеографії хребетних, зокрема, птахів було вирішено декілька важливих питань. Відбувся якісний перехід від описового вивчення фауни хребетних до виявлення причин і наслідків історичного розвитку на основі еволюційної теорії, яка все більше ставала методологічною основою дослідницького процесу. Проведено вивчення та пізнішу ревізію фауни птахів, результатом роботи стали ґрунтовні праці М.О. Мензбіра, М.М. Сомова, М.О. Холодковського й А.О. Силантьєва. Створено наукові передумови для проведення зоогеографічного районування території України за результатами розподілу різних класів тварин суші, які успішно реалізував М.В. Шарлемань за відомостями про закономірності географічного розподілу птахів.

7. Вивчення географії птахів 20 – 30-х років XX століття були спрямовані на вивчення особливостей їх поширення на фундаментальному та практичному рівнях; зокрема, питання про кількість видів мало істотне значення для розуміння фактичного стану орнітофауни та змін у ній. Знання такого роду надавали вагомості висновкам щодо кількісного аналізу географічного поширення птахів. На думку Г.П. Дементьєва (1940), накопичені знання дали підстави стверджувати, що птахи – клас тварин, відомості про яких займають за точністю та розробленістю перше місце у сучасній зоології. Результати, здобуті Р. Шарпом (1899-1909), Р. Гессе (1929), О. Штреземаном (1927-1934), Е. Майром (1936), М.О. Бобринським (1927), Л.О. Зенкевичем (1937), Л.С. Бергом (1938) дали ґрунтовні підстави орнітологу С.О. Бутурліну (1934-1941), виявити та заявити, що види птахів СРСР склали 7,76% світової кількості. Нами встановлено, що для України іще менше, на її території відсутні ряди птахів: Кайрові (*Alcidae*) та Трубноносі (*Tubinares*) та вказано найбільш поширені. Процес вивчення становлення і розвитку зоогеографічного поширення птахів України вирізнявся декількома особливостями. Важливі закономірності вертикального та горизонтального розподілу тварин, встановлені М.О. Северцовим (1873) для туркестанських тварин, стали теоретичною основою для вчених, які вивчали на українських територіях питання поширення птахів, вони – перевірені часом і відповідали основним положенням еволюційної теорії Ч. Дарвіна (1859).

8. Вирішальну роль у дослідженні птахів відіграла наукова інтелігенція, яка становила переважну більшість серед орнітологів-дослідників. Саме вона (серед авторів ідеї К.Ф. Кесслер, О.О. Браунер) організувала мережу аматорів природи-кореспондентів, які впродовж тривалого часу надсилали різні відомості про птахів, зокрема, часу прильоту на певні території та відльоту до вирію, насиджування та вигодовування пташенят тощо. Наукова інтелігенція володіла потужним інтелектуальним потенціалом, тому прийшла до розуміння створення інституціональних структур поза межами офіційного місця роботи (служби), які давали моральне та інтелектуальне задоволення від специфічної форми служіння своєму народу.

Діяльність наукових товариств істотно розширила можливості дослідження природних багатств краю і держави, робила їх суспільно необхідними. Істотним чинником вивчення хребетних тварин, у т. ч., й птахів, бачаться класичні університети на українських територіях, які були основним джерелом здобуття професійної освіти та успішної дослідницької роботи. Сьогодні є всі підстави стверджувати (це базується на дослідженнях О.М. Нікольського, О.О. Браунера, М.В. Шарлеманя, В.Г. Аверіна, М.І. Гавриленка та інших), що становлення і розвиток знань про географічне поширення птахів в Україні мало яскраво виражений територіальний характер.

9. Уявлення стосовно системного та цілеспрямованого вивчення птахів стало цілісним, позаяк інституціоналізація їх дослідження підтвердила декілька важливих моментів. Перше. Результати вивчення географічного поширення видів дали підстави стверджувати, що всередині ареалу існують форми зі специфічними місцевими особливостями, залежними від поєднання факторів географічної обстановки, до зоогеографії долучилася екологія, як неминучий наслідок взаємодії з'явилася екологічна зоогеографія. Друге. Інституціоналізація зоогеографії птахів – складний і багатовимірний процес, він стосувався офіційно створених державних і громадських наукових структур, а також значного масиву субструктур, які неминуче виникали в процесі суб'єкт-об'єктного діалогу, як щоразу виникаючого явища пізнання живої природи. Третє. Інституціоналізація науково-дослідницької діяльності ставала цілісним і наскрізним явищем, оскільки вона стосувалася не тільки державних науково-дослідницьких установ, до них належали РАН, Зоологічний музей (Зоологічний інститут (ЗІН) при Російській академії наук. Четверте. В 1918 році створено Українську академію наук (УАН), інститут зоології (ІЗ НАН) у 1930.

10. Встановлено, що поруч з державними установами плідно працювали наукові товариства, відзначено позитивний досвід Вільного економічного товариства (1765). Відзначено внесок Російського географічного товариства (РГТ)(1845) як географо-статистичне, а від 1849 року – географічне. Свій внесок у вивчення тварин зробили Товариства природодослідників, які розпочали свою діяльність при класичних університетах. Ідея їх створення належала делегатам I з'їзду природодослідників і лікарів. Перший етап інституціоналізації знань про географічне поширення тварин початково завершився у 1887 році, у столичному університеті приват-доцент О.М. Нікольський став викладати перший в державі

курс зоогеографії тварин. Від 1903 року курс зоогеографії тварин вчений став читати у Харкові, в 1909 році вийшов перший український підручник.

Процес інституціоналізації ставав принаймні тривимірним: інституціоналізувалася науково-дослідницька діяльність, інституціоналізувалися від початку формалізовані відносини у середовищі вчених-природодослідників, пізніше вони неминуче трансформувалися у відповідні інституціональні структури, і, зрештою, інституціоналізуються результати вивчення тваринного світу.

11. Запропоновані науковою спільнотою терміни «антропоцентризм» і «антропний принцип», на наш погляд, визначають рівновіддалені погляди на місце людини загалом та окремого дослідника в процесах пізнання природи, місця в ній. Розвиток людства в ХХ столітті переконливо довів, що філософія антропоцентризму щодо природи стала основною причиною екологічної кризи, ґрунтованої на домінуванні виду *Homo sapiens* над іншими видами. Пізніше у філософії, історії науки використали термін «антропний принцип» (Зельманов, 1955), суть його – дослідник стає свідком певних процесів тому, що процеси іншого типу проходять без свідків, цим підтвердив наявність суб'єктів (дослідників) вивчення природи. Запропоновано термін «антропічність», введення якого обумовлено необхідністю уточнення місця «спостерігача» в процесах пізнання життя в цілому та, зокрема, хребетних тварин (птахів) для виявлення закономірностей їхнього розселення на відповідних територіях. Антропічність нами сприймається, розуміється та транслюється як «олюднення» континууму суб'єктами-дослідниками, оскільки саме вони дають змогу дослідити та пояснити незмінність біосфери в усвідомлюваному часі та просторі, а також розуміти безперервність її розвитку. «Олюднення» процесів пізнання, антропічність оточуючого середовища знаходилося у прямій залежності від стану розвитку соціокультурного простору, запитів і потреб в контексті суспільно-виробничих відносин, оскільки саме вони формували явища ставлення людини до природи, найчастіше утилітарне. Один з яскравих прикладів – діяльність М.В. Насонова, який, починаючи з 1911 року, організував видання капітального багатотомного видання «Фауна Росії та суміжних країн», продовжене після 1917 року як «Фауна СРСР». Серед авторів – український зоогеограф О.М. Нікольський, праці у томах за 1915, 1916 та 1918 роки.

12. Значний внесок у процес антропічності української науки в цілому, а також біології, зробив і В.І. Вернадський. Підтвердження тому знайдено в наукових працях про В.В. Докучаєва (1904), Ф.Ю. Левінсон-Лесінга (1925), К.К. Гедройца (1927), В.А. Обручева (1921, 1930), О.П. Карпінського (1936), П.А. Зам'ятченського (1943), С.П. Глазенапа (1928), та зарубіжних вчених – А. фон Кенена (1908), А. Лакруа (1910), К. Ліннея (1912), К. фон Бера (1927). Наукові інтереси К.Ф. Кесслера, О.В. Черная, М.М. Сомова, О.О. Браунера, В.Г. Аверіна, М.І. Гавриленка, В.П. Храневича знаходилися в полі антропічності української зоогеографії. Особисті якості цих та інших вчених, які вивчали фауну хребетних, у т. ч., й птахів, неминуче впливали на формування українських орнітологічних наукових шкіл: Харківської, Київської, Новоросійської (Одеської), Подільської, Львівської (Галицької). Діяльність наукових шкіл стосовно зоогеографії птахів виявляла певні особливості. Вони бачилися скоріше закономірними, оскільки тривав процес переважаючого вивчення видового складу фауни, якої б частину території України це не стосувалося,

особливо до початку ХХ століття. Мав місце обмін науковими ідеями між представниками різних шкіл через опубліковані наукові праці та участь у природничих з'їздах, обмін колекційними й експедиційними матеріалами також залишався в активі шкіл, оскільки це відповідало духу та букві їх діяльності.

13. Приймаючи аргію методологічну нерозвиненість зоогеографії на початковому етапі становлення та розвитку її як науки в цілому, необхідно відзначити, що дослідження тваринного світу з науковою та прикладною метою насправді носило системний характер, обумовлений, перш за все, соціокультурним розвитком. Цьому сприяли декілька об'єктивних і суб'єктивних факторів. Впродовж другої половини ХІХ століття Російська імперія уже мала достатньо сформовану мережу класичних університетів (1900, 9 закладів, 16 497 студентів), у т. ч., на території України у складі Російської імперії – три. Київський університет Св. Володимира у 1890 році займав третє місце за кількістю студентів (2604), а Харківський університет – четверте (1387). Потужними темпами розвивалася наука в цілому та, зокрема, різні галузі природознавства, чим створювалися об'єктивні передумови та можливості для фундаментальних відкриттів, більшість з них мала практичне використання у різних складових господарського комплексу держави.

14. Впродовж досліджуваного часу українська зоогеографічна наука постійно відчувала на собі впливи різного роду з боку держав-метрополій, тому виокремилися наступні концепції, зумовлені її регіональними особливостями. Концепція вивчення регіональної орнітофауни, її найбільш характерними представниками стали М.М. Сомов (Харківщина), М.І. Гавриленко (Полтавщина), О.О. Браунер (Таврія), В.П. Храневич (Поділля) та О.О. Грабар (Карпати та Закарпаття). В основу концепції цими вченими покладено ідею розвитку цілісних орнітологічних комплексів окремого регіону, що склалися впродовж тривалого часу та вивчалися тривалий час різними методами. Концепція вивчення регіональних особливостей поширення видового складу птахів, яка мала в собі фундаментальну та практичну частини та спирається на ідею змінюваності видового складу під впливом абіотичних і біотичних факторів. Виявився вплив антропогенного фактора на стан природного середовища в цілому та на орнітокомплекси, зокрема. Яскравими представниками цієї концепції були Г.Ф. Гебель (Уманьщина), Густав Бельке (Поділля), М.О. Зарудний ((Полтавщина), за нових історичних умов – М.В. Шарлемань (Чернігівщина, Київщина), М.І. Гавриленко (Полтавщина), І.Г. Підоплічка (Черкащина, Київщина), І.І. Барабаш-Нікіфоров (Катеринославщина), В.І. Бруховський (Житомирщина).

Проведена робота дозволила виконати завершене дослідження становлення та розвиток зоогеографії. Використання історіографії, джерельної бази та методологічних засад сприяло цілісному відтворенню процесу та поступу зоогеографічної науки в часово-просторовому континуумі, розумінні його передумов, місця біогеографії та фауністики для цілісного сприйняття соціокультурного феномену через орнітологічний аспект. Основні тенденції вивчення птахів, інституціональні структури та перспективи розвитку орнітогеографії завдяки «олюднення» процесу логічно завершили цілісність досліджуваного феномену.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

Монографія

1. Рогожа М.М. Нариси з історії української зоогеографії (1859-1941): орнітологічний аспект. Монографія / М.М. Рогожа. – К.: Кондор-Видавництво, 2014. – 369 с.

Статті у наукових фахових виданнях:

2. Рогожа М.М. До питання про розвиток зоогеографії в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 31. – С.182 – 187.

3. Рогожа М.М. Антон Андржейовський: біогеограф і дослідник фауни України / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 32. – С.212 – 224.

4. Рогожа М.М. Алтайська експедиція академіка О.М. Нікольського / М.М. Рогожа // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». Випуск 14. – Дніпропетровськ, 2007. – № 5. – С. 97-102.

5. Рогожа М.М. Внесок О.О. Браунера у розвиток зоогеографічних досліджень Півдня України / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 33. – С.211 – 223.

6. Рогожа М.М. Антропогенний вплив на фауну та зоогеографічне районування територій / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 34. – С. 182-189.

7. Рогожа М.М. М.В. Шарлемань як організатор дослідження тваринного світу України / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2008 – Вип. 37. – С. 189-198.

8. Рогожа М.М. Фауністичні дослідження Є.В. Козлової в Асканія-Нова / М.М. Рогожа // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія і філософія науки і техніки». Випуск 16. – Дніпропетровськ, 2008. – № 1/2. – С. 139-145.

9. Рогожа М.М. Володимир Дзедушицький та його природознавча діяльність / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 38. – С. 198-207.

10. Рогожа М.М. Вплив еволюційної теорії на розвиток зоогеографічних досліджень українських вчених / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 41. – С. 173-188.

11. Рогожа М.М. Парадигма розвитку орнітології України / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 45. – 2010. – С. 212-218.

12. Рогожа М.М. Інституціоналізація як процес становлення та розвитку зоогеографії / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 46. – 2010. – С. 176-185.

13. Рогожа М.М. Біогеографічні дослідження як головна передумова виникнення зоогеографії / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 47. – 2010. – С. 205-214.
14. Рогожа М.М. Концепції регіональної орнітології / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – Вип. 50. – 2010. – С. 156-165.
15. Рогожа М.М. Цілісність розвитку української зоогеографії: орнітологічний аспект / М.М. Рогожа // Питання історії науки і техніки. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2013. – №1(25). – С. 11-20.
16. Рогожа М.М. О.О. Браунер та його зоогеографічні дослідження Півдня України / М.М. Рогожа // Питання історії науки і техніки. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2014. – №4. – С. 50-60.
17. Рогожа М.М. Володимир Йосипович Дзедушицький – організатор першого приватного природознавчого музею / М.М. Рогожа // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць. Випуск 27. – Київ, 2015. – С. 127-133.
18. Рогожа М.М. Антропічність української зоогеографії / М.М. Рогожа // Історія науки і техніки: збірник наукових праць. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2015. – Вип. 6. – С. 223-232.
19. Внесок полтавського орнітолога М.І. Гавриленка у вивчення птахів України та Радянського Союзу / М.М. Рогожа // Історія науки і техніки: збірник наукових праць. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2015. – Вип. 7. – С. 185-195.
20. Рогожа М.М. Микола Гавриленко та Полтавський краєзнавчий музей (за наративними джерелами) / М.М. Рогожа // Питання історії науки і техніки. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: 2012, №2 (38). – С. 55-61.

Статті, включені до міжнародних наукометричних баз даних та надруковані за кордоном

21. Рогожа М.М. Александр Михайлович Никольский: петербургский период жизни и деятельности / М.Н. Рогожа // Социокультурные проблемы развития науки и техники: Сборник трудов. Выход 5. – Москва: ИИЕТ РАН, 2009. – С.48-55.
22. Рогожа М.Н. История развития орнитологии Украины (1859-1941) / М.Н. Рогожа // Гуманитарий: актуальные проблемы гуманитарной науки и образования. – Саранск, 2013. – № 2 (22). – С. 111-116.
23. Рогожа М.Н. Анализ видового разнообразия и экология птиц Украины: исторический аспект / М.Н. Рогожа // Экологический вестник. Международный государственный экологический университет имени А.Д. Сахарова. – Минск, 2014. – № 1 (27). – С. 113-117.
24. Рогожа М.М. Соціокультурне середовище та розвиток зоогеографії в Україні / М.М. Рогожа // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С 289-295.
25. Рогожа М.Н. Орнитология Украины в контексте развития орнитологии Российской империи и СССР / М.Н. Рогожа // Российско-украинские связи в истории естествознания и техники: сб. статей. – Выход. 2. – Москва: ООО «Акварель», 2014. – С. 114-128.

26. Рогожа М.Н. Вклад украинских ученых в исследования животного мира Российской империи / М.М. Рогожа // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 41. – С 297-301.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

27. Рогожа М.М. Зоогеографічні дослідження М.І. Гавриленка на Полтавщині / М.М. Рогожа // Матеріали 6-ї Всеукраїнської конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 11-12 жовтня 2007 року. – Полтава, 2008. – С. 283-286.

28. Рогожа М.М. До питання про зоогеографічне районування території України у наукових працях зоологів України / М.М. Рогожа // Дванадцята Всеукраїнська конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: Мат. конф., 20 жовтня 2007 р., м. Київ. – С. 171-176.

29. Рогожа М.М. Питання становлення вітчизняної зоогеографії (історичний аспект) / М.М. Рогожа // Четверта конференція молодих вчених та спеціалістів: Матеріали конференції, м. Київ.: 29 січня 2008 р.– К., 2008. – С. 234-236.

30. Рогожа М.М. Про регіональне зоогеографічне районування України у 20-ті рр. ХХ ст. / М.М. Рогожа // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Серія «Техніка, Технологія». – К.: 2008. – С. 251-254.

31. Рогожа М.М. Про особливості регіонального зоогеографічного районування України (перша третина ХХ століття) / М.М. Рогожа // Тринадцята Всеукраїнська конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: Мат. конф., 23 травня 2008 р., м. Київ. – С. 177-182.

32. Рогожа М.Н. Развитие зоогеографических исследований в Украине / М.Н. Рогожа // Проблемы биологии, экологии, географии, образования: история и современность. Материалы Второй международной научно-практической конференции 3-5 июня 2008 года. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 434-436.

33. Рогожа М.М. Інституціональна структура зоогеографії України (загальний огляд) / М.М. Рогожа // Матеріали 7-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 2-3 жовтня 2008 р.) / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2008. – С. 36-38.

34. Рогожа М.М. До історії зоогеографічних досліджень Полтавщини / М.М. Рогожа // Питання історії науки і техніки (за матеріалами Науково-практичної конференції «Культурна спадщина України»). Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПК. – К, 2008, №4 (8). – С. 37-44.

35. Рогожа М.М. Дослідження тваринного світу України: орнітологічний аспект / М.М. Рогожа // Друга Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Білі плями» в історії України в контексті світового розвитку» (матеріали). (Луганськ, 20 травня 2009 р.) – С. 89-91.

36. Рогожа М.М. Про особливості регіонального зоогеографічного районування України у першій третині ХХ століття / М.М. Рогожа // Чотирнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів (матеріали). – 20 травня 2009 р, м. Київ. – С. 167-171.

37. Рогожа М.М. Орнітологія України у 30-х роках ХХ ст.: шляхи організації досліджень / М.М. Рогожа // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 17-19 жовтня 2009 р. м. Очаків. – К., 2009. – С. 39-41.

38. Рогожа М.Н. Гносеологические основы становления и развития украинской орнитогеографии / М.Н. Рогожа // Тезисы XXX Международной годичной конференции Санкт-Петербургского отделения национального комитета по истории и философии науки и техники РАН (23 – 27 ноября 2009 г.). Выпуск XXV. Санкт-Петербург, 2009. – С. 150-153.

39. Рогожа М.М. Передумови виникнення нового напрямку зоологічної науки – зоогеографії / М.М. Рогожа // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Житомир, 7-9 жовтня 2010 р.) / Центр пам'яткознавство НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 364 с. – С. 65-68.

40. Рогожа М.М. Природничонаукові дослідження у Причорномор'ї: історичний аспект / М.М. Рогожа // Шості наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898): Мат. читань, 10 листопада 2010 р., Київ. – К., 2010. – 160 с. – С. 115-118.

41. Рогожа М.М. Місце орнітології у глобальному розвитку науки / М.М. Рогожа // Шістнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: «Пріоритети української науки і техніки». 18 травня 2011 р. м. Київ. – С. 154-161.

42. Рогожа М.М. Університетська освіти та дослідження птахів / М.М. Рогожа // Матеріали 10-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 6-8 жовтня 2011 року. м. Київ. – К., 2011. – 336 с. – С. 87-90.

43. Рогожа М.М. М.І. Гавриленко та його спілкування з В.І. Вернадським / М.М. Рогожа // Сьомі наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848-1898). Мат. читань, 10 жовтня 2011 р., м. Київ. – К., 2011. – С.87-90.

44. Рогожа М.М. Розвиток зоогеографії – один з чинників соціально-економічного розвитку Причорноморського краю / М.М. Рогожа // Матеріали VII Всеукраїнської конференції молодих вчених і спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні». 16 березня 2012 р. м. Київ / НААН, ДНСГБ, ННЦ «Ін-т землеробства НААН», Панфільська дослідна станція: редкол. В.А. Вергунов та ін. – К., 2012. – Ч. I. – С. 233-236.

45. Рогожа М.М. Мережа залізниць Причорномор'я як чинник соціально-економічного розвитку краю (загальний огляд)/ М.М. Рогожа // Сімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів «Пріоритети української науки і техніки». Мат. конф., 20 квітня 2012 р., м. Київ. – К., 2012. – С. 239-242.

46. Рогожа М.Н. К вопросу о междисциплинарном синтезе зоогеографии в контексте истории естествознания / М.Н. Рогожа // Интеграция: теоретические и прикладные аспекты. (Саранск, 25 января 2013 г.). – Саранск, 2013. – С. 123-125.

47. Рогожа М.Н. К вопросу о возможности определения единого научного пространства орнитологических исследований украинских земель (1859-1941) / М.Н.

Рогожа // Интеграция науки: методологические аспекты. (Саранск, 23 янв. 2013 г.). – Саранск, 2014. – С. 121-123.

48. Рогожа М.М. Зоолог і зоогеограф М.О. Северцов: про портрет видатного вченого, виконаний Т.Г. Шевченком. Двадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Наука України як фактор національної безпеки». 17 квітня 2015 р., м. Київ. – К., 2015. – С. 147-151.

49. Рогожа М.М. Орнітологічна колекція краєзнавця М.І. Гавриленка / М.М. Рогожа // Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали II Міжнародної наукової конференції (Суми, 24-25 березня 2016 року). У II частинах. Частина II / за ред. В.С. Бугрія. – Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. – С. 131-134.

50. Рогожа М.М. Історія науки в контексті викладання природознавчих наук / М.М.Рогожа // Міжнародна науково-практична конференція [Методика викладання природничих дисциплін у середній і вищій школі]. (Полтава, 19-20 травня 2016 р.). – Полтава, 2016. – С. 353-356.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

51. Рогожа М.М. Місце зоологічних досліджень у науковій спадщині Г.І. Танфілева / М.М. Рогожа // Вісник Одеського національного університету. Том 13. Випуск 16. Біологія. До 150-річчя з дня народження Г.І. Танфілева (1857-1928). Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова, 2008. – С.2005-2009.

52. Рогожа М.М. Рецензія на монографію Т.П. Гармаш «Розвиток охорони природи на Полтавщині XIX – початок XXст.». – Полтава: «АСМІ», 2008. 183 с. / М.М. Рогожа // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць. – К., 2008 – Вип. 37. – С. 240-243.

53. Рогожа М.М. Вплив учених Харківського університету на розвиток зоогеографічних досліджень в Україні / М.М. Рогожа // Історія науки і техніки: Зб. наук. праць. – К.: ДЕТУТ, 2011. – Вип. 1. – С. 211-222.

54. Рогожа М.М. Наративні джерела української зоогеографії: спроба узагальнення / М.М. Рогожа // Історія науки і техніки: Зб. наук. праць. – К.: ДЕТУТ, 2011. – Вип. 2. – С. 215-224.

АНОТАЦІЇ

Рогожа М.М. Становлення та розвиток зоогеографічної науки в Україні (1859-1941): орнітологічний аспект. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. Державний економіко-технологічний університет транспорту, Київ, 2016.

У дисертації розкрито тривалий і складний процес становлення та розвитку зоогеографії, її орнітологічного аспекту в Україні як складової європейського та світового природознавства. Часово-просторовий континуум становлення і розвитку орнітологічного аспекту зоогеографії дано з огляду якісних і кількісних змін в інституціональній та організаційній структурах, взаємовпливу університетської, громадської й наукової складових соціокультурного простору. Встановлено

цілісність і наступність процесу виникнення зоогеографії як соціокультурного феномена, його подвійну природу, яка виявлялася у впливові на соціум та зустрічному від соціуму через політичні, соціальні, економічні чинники. Показано внесок вчених-зоогеографів у розвиток науки в контексті морально-етичних цінностей суспільства.

Ключові слова: зоогеографія, географія птахів, наукова інтелігенція, наукові товариства, університети, дослідницькі установи, інституціоналізація, структури та форми, УАН, антропічність зоогеографії, наукові школи, часово-просторовий континуум.

Рогожа М.Н. Становление и развитие зоогеографической науки в Украине (1859-1941): орнитологический аспект. – на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. Государственный экономико-технологический университет транспорта, Киев, 2016.

В диссертации раскрыт длительный, сложный и во многом противоречивый процесс возникновения, развития и становления зоогеографии позвоночных животных, её орнитологического аспекта в Украине в контексте неразрывной взаимосвязи с общим процессом развития европейского и мирового естествознания.

Работа состоит из вступления, шести разделов, выводов к каждому разделу, общих выводов и списка использованных источников. В диссертации обоснована актуальность научной проблемы, определены объект, предмет, цель, задачи и методы исследования, раскрывается научная новизна полученных результатов, их теоретическое и практическое значение.

Проанализировано состояние научной разработки, определено методологическую основу исследуемого феномена (в контексте положений теории эволюции), указано его достаточно широкую источниковую база. Установлено, что процесс становления и развития зоогеографической науки, её орнитологический аспект в украинской науке не были предметом комплексного научного исследования, всесторонне не анализировались. Историографический обзор дает убедительный доказательства, что предыдущими исследователями истории науки указанная научная проблема освещалась эпизодически или фрагментарно.

Достижение поставленных в диссертационном следовании задач было осуществлено на основании современных методов историографического анализа источников и научной литературы со второй половины XIX века до 1917 года, советского периода и современного периода (от 1991 года), которые раскрывают исторический процесс возникновения, становления и развития зоогеографии, её орнитологического аспекта в указанном временно-пространственном континууме. Историческая поступь формирования и развития зоогеографии представляется социокультурным феноменом влияющим на общественное развитие, также трансформирующимся под влиянием социально-экономических и других факторов.

Пространная источниковая база, лежащая в основе изучения истории становления и развития отечественной зоогеографии и состоящая из документов фондов архивов и опубликованных научных трудов ученых целенаправлено

расширена вовлечением в научный оборот личных записок и воспоминаний путешественников, биографических, периодических и научно-популярных изданий, научной и гражданской периодики, эпистолярного наследия ученых, неопубликованными рукописями, библиографическими очерками, фрагментами художественных произведений, диссертационными работами. Основными составляющими сложного процесса возникновения, становления и развития зоогеографических исследований, касающиеся распространения позвоночных животных вообще и птиц в частности, видятся научная интеллигенция, научные сообщества, особенно естествоиспытателей, высшие учебные заведения. В определенные периоды наблюдалось некоторое превалирование одних составляющих над другими, зависящее от приоритетов социокультурного пространства и его приоритетов на каждом этапе развития.

Научная интеллигенция, прошедшая сложный путь в исследуемый период, представляется основным и решающим звеном в обеспечении и осуществлении зоо- и орнитогеографических исследований, обобщении и ретрансляции полученного знания. Разнородность ее среды представляла возможности для самореализации вне официальной стратификации для различных групп, ее составляющих.

Естественно, что для самореализации научная интеллигенция выработала в своей среде осмысленную необходимость создания сообществ людей, самовыражение которых невозможно в официальной среде. Первые результаты (опыт Вольного экономического общества и Московского общества естествоиспытателей) оказали достаточную эффективность их деятельности. Было принято решение создать общества естествоиспытателей при классических университетах и направить их деятельность, согласно уставу, на изучение природных богатств государства и его производительных сил государства. Подготовка пополнения рядов научной интеллигенции осуществлялась высшими учебными заведениями, преимущественно классическими университетами, среда которых формировала специалистов с определенными научными и личностными качествами. На территории Украины, входящей в состав Российской империи, действовали Харьковский (1805), Киевский (1834), в Одессе Новороссийский (1865) университеты. Львовский (1661) и Черновицкий (1875) вошли в ее состав позже.

Исследовательские учреждения на территории Украины возникли в 1918 году, до этого общее руководство осуществляла Академия наук Российской империи, позже СССР. Естественно, что исследования особенностей животных, в т. ч., и птиц надлежащим образом структурировались, этим занимались институциональные структуры. К ним отнесены научные общества как социальная форма организации науки, специализированные научные и научно-исследовательские учреждения и высшие учебные заведения с их профессорско-преподавательским составом, подготовленным к учебной, а также исследовательской деятельности. К ним принадлежат естественноисторические музеи, биологические станции.

Ключевые слова: зоогеография, география птиц, научная интеллигенция, научные общества, университеты, исследования, институционализация, ее структуры та формы, УАН, антропичность, научные школы, континуум.

Rohozha, M.M. The Formation and Development of Zoogeography in Ukraine (1859 – 1941): The Ornithological Aspect. – Manuscript.

A thesis for a doctoral degree in History, specialization 07.00.07 – History of Science and Technology. The State Economy and Technology University of Transport, Kyiv, 2016.

This thesis reveals the complicated process of the formation and development of zoogeography and its ornithological aspect in Ukraine as part of European and world natural history. The spatiotemporal continuum of the ornithological aspect is examined in terms of qualitative and quantitative changes in institutional and organizational structures, the interaction of the university, public and scientific constituents of sociocultural space. The thesis defines the integrity and continuity of the formation of zoogeography as a sociocultural phenomenon and the dual nature of this process displayed in the influence on and by society through political, social and economic factors. The thesis shows the contribution of zoogeographers to the development of science in the context of moral and ethical values.

Keywords: zoogeography, geography of birds, scientific intelligentsia, scientific societies, universities, research institutes, institutionalization, structures and forms of institutionalization, UAS, anthropicity of zoogeography, schools of thought, spatiotemporal continuum.